

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

A MAGYAR PROTESTÁNS IRODALMI TÁRSASÁG
KIADVÁNYAI

PROTESTÁNS SZEMLE.

A VÁLASZTMÁNY MEGBIZÁSÁBÓL SZERKESZTI

SZÓTSFARKAS,

THEOL. AKADÉMIAI TANÁR,

A MAGYAR PROT. IRODALMI TÁRSASÁG TITKÁRA.

A Protestáns Szemle, mint a Társaság folyóirata
július és augusztus kivételével minden hó 15. és 20.
közt jelenik meg.

Az egész évfolyam előfizetési ára nem tagoknak 8 kor.

BUDAPEST

HORNÝÁNSZKY VIKTOR CS. ÉS KIR. UDVARI KÖNYVNYOMDÁJA

1907

TARTALOM.

I. Értekezések és tanulmányok.	Lapszám
1. Hegedűs Sándor. <i>Sz. F.</i>	1
2. Deák Ferencz és a vallásszabadság. <i>Kovács Sándor</i>	5
3. Római katolikus történetírás. <i>S. Szabó József</i>	17
II. Tárca.	
Babylonia és Assyria. <i>Váradi F.</i>	30
III. Külföldi egyházi szemle.	
Külföldi egyházi élet. <i>p—f.</i>	41
IV. Irodalmi szemle.	
a) Hazai irodalom:	
1. S. Szabó József: Az orsz. ref. tanáregyesület Évkönyve. —s—s.	49
2. Benkő István: Agenda. <i>F.</i>	51
3. Radácsi György: Emlékjelek, bizonyságok. <i>Sz. M.</i>	54
4. Berzeviczy Albert: Régi emlékek. <i>Sz. M.</i>	56
5. Obal Béla: Franz Rákóczi II. und sein Freiheitskampf. <i>Sz. M.</i>	57
6. Hajdu Lajos: Az élet igazi megszentelése	58
b) Külföldi irodalom:	
1. Frank G.: Die Theologie des XIX. Jahrhunderts. <i>Sz. M.</i>	59
2. Reicke E.: Der Gelehrte in der deutschen Vergangenheit. <i>Sz. M.</i>	61

Kérelem.

Tisztelettel kérjük tagtársainkat, hogy lakásváltoztatásukat a kiadóhivatalban (Hornyánszky Viktor nyomdája, VI., Aradi-u. 14.) bejelenteni sziveskedjenek.

A könyvkiadókat és írókat fölkérjük, hogy kiadványaik és műveik egy-egy példányát ismertetés végett a Protestáns Szemle szerkesztőségébe (IX., Kálvintér 7. sz.) beküldeni sziveskedjenek.

A MAGYAR PROTESTÁNS IRODALMI TÁRSASÁG
KIADVÁNYAI.

*

PROTESTÁNS SZEMLE.

SZERKESZTI

S Z Ő T S F A R K A S,

THEOL. AKADÉMIAI TANÁR,
A MAGYAR PROT. IRODALMI TÁRSASÁG TITKÁRA.

1907

TIZENKILENCZEDIK ÉVFOLYAM.

I—X. FÜZET.

A X. FÜZETBEN A TÁRSASÁG 1906-DIKI ÉVKÖNYVE.

BUDAPEST

HORNYÁNSZKY VIKTOR CS. ÉS KIR. UDVARI KÖNYVNYOMDÁJA

1907

TARTALOM.

I. Értekezések és tanulmányok.

	Lap
A genfi főiskola és Kálvin pedagógiai rendszere. <i>Dr. Márk Ferencz</i>	65
A vallásról. <i>Dr. Schneller István</i>	419., 512., 575
Arany János és a vallás. <i>Dr. Márk Ferencz</i>	446
Az ellenreformáció a Szepességén. <i>Weber Samu.</i>	575., 583
Az ifjúság erkölcsi neveléséről. <i>Mayer Endre</i>	150., 201
Bauhofer György lelkészi naplója. <i>Payr Sándor</i>	273
Bocskay I. halála és temetése. <i>Lic. Lencz Géza</i>	77
Bocskay István mint vallásszabadságunk hőse. <i>Balogh Ferencz</i> . .	353
Bocskay István mint szabadsághős. <i>Dr. Körössy Kálmán</i>	367
Buddhizmusé vagy keresztyénségé a jövő? <i>Dr. Kovács István</i> . .	428
Bullinger és a II. Helvét Hitvallás. <i>Dr. Erdős József</i>	627
Deák Ferencz és a vallásszabadság. <i>Kovács Sándor</i>	5
De Ruyter Mihály. <i>Csűrös István</i>	229
Diószegi Sámuel emlékezete. <i>S. Szabó József</i>	137
Dunántúli főgondnokok és zsinati képviselők. <i>Thury Etele</i>	385
Egyetemes püspök. <i>Dr. Masznyik Endre</i>	499
Egységes világnézetünk kérdéséhez. <i>Dr. Szilávik Mátyás</i>	93
Emlékezés Ballagi Mórról, <i>Szöts Farkas</i>	563
Genfi hangok a magyar protestánsokhoz. <i>Takaró Géza</i>	166
Hegedüs Sándor. <i>Sz. F.</i>	1
Kálvin barátai körében. <i>Dr. Márk Ferencz</i>	520
Közgyűlési megnyitó beszéd. <i>Antal Gábor</i>	347
Krisztus a modern szellemi életben. <i>Gyalog István</i>	458
Napjaink vallásos mozgalmái. <i>Raffay Sándor</i>	376
Római katolikus történetírás. <i>S. Szabó József</i>	17
Új erkölcs. <i>Dr. Masznyik Endre</i>	201., 291
Vallásvédelem az állam részéről. <i>Dr. Perjessy Mihály</i>	307

II. Tárcza.

A legújabb összefoglaló vallástörténelem. <i>Ifj. dr. Bartók György</i> .	345
A tanítvány, a kit Jézus szeret vala. <i>Takaró Géza</i>	527
Babylonia és Assyria. <i>Várad F.</i>	30
Belmissziói levelek. <i>Csiky Lajos</i>	589., 651

Bocskay István. Költemény. <i>Kozma Andor</i>	Lap 393
Dr. Mikler Károly: Magyar evangélikus egyházjoga. <i>B. Pap István</i>	100
Reformációkori egyháztörténeti emlékek. <i>Thury Etele</i>	242
Ziegler paedagogikája. <i>Ifj. dr. Bartók György</i>	172

III. Külföldi egyházi szemle.

Külföldi egyházi élet. <i>p—f.</i> 41., 106., 257., 326., 476., 600., 659
--

IV. Irodalmi szemle.

a) Hazai irodalom.

A Koszorú-füzetek 1907. évi sorozata. <i>Sz. F.</i>	553
Barcsa János: A tiszántúli ref. egyházkerület története. <i>Thury Etele</i>	114
Benkő István: <i>Ágenda. F.</i>	51
Berzeviczy Albert: Régi emlékek. <i>Sz. M.</i>	56
Békefi Remig: A népoktatás története Magyarországon 1540-ig. <i>Thury Etele</i>	264
Bartók György: Theologiai tudomány és lelkészképzés. <i>Sz. M.</i>	339
Bethlen Gábor-Kör Emlékkönyve	676
Bourdeau János: A jelenkori gondolkozás mesteréi. <i>F.</i>	671
Csiky Lajos: Vasárnapi és ünnepi imádságok	675
Czeglédi Sándor: Kálvin János művei. <i>V. F.</i>	613
Görög Ernő: A hallei magyar egyesület története. <i>Sz. M.</i>	408
Giesswein Sándor: Társadalmi problémák. <i>F.</i>	622
Horváth Zoltán: A teremtés napjai. <i>Sz. M.</i>	549
Harnack Adolf: A keresztyénség lényege. <i>Sz. M.</i>	122
Hörk József: Evangélikus homiletika. <i>gs.</i>	611
Hajdú Lajos: Az élet igazi megszentelése	58
Iványi Ede: Comenius Amos János élete. <i>Sz. M.</i>	610
Jánosi Zoltán: Papi dolgozatok. <i>V.</i>	620
Kovács Gábor: A szocializmus. <i>V. F.</i>	617
Krausz Jakab: Bevezetés a philosophiába. <i>Sz. M.</i>	118
Madách—Kármán: Az ember tragédiája	555
Mészáros János: A keresztyénség lényege. —s —s.	542
Mitrovics Gyula: Összegyűjtött papi dolgozatok. —s —s.	335
Nielsen Frigyes: A keresztyén egyház történetének vezérfonala	680
Obal Béla: Fr. Rákóczi II. und sein Freiheitskampf. <i>Sz. M.</i>	57
Pár szó a felekezeti történetírás kérdéséhez. <i>Historicus Criticus</i>	123
Paulik János: Melancthon beszéde Luther felett. <i>Sz. M.</i>	406
Péterfi Dénes: Unitárius keresztyénség. —s —s.	410
Prohászka Ottokár: Modern katolicizmus	682
Radácsi György: Emlékjelek, bizonyságok. <i>Sz. M.</i>	54
Radácsi György: Bibliai tanulmányok. <i>Sz. M.</i>	120
Raffay Sándor: Jézus hasonlatai. <i>F.</i>	623

	Lap
Ravasz László: Bevezetés a gyakorlati theológiába. <i>Sz. M.</i>	547
Révész Kálmán: Magyarország egyházilag. <i>Sz. M.</i>	670
Réz Mihály: Szabadság és egyenlőség. <i>Sz. M.</i>	487
Sárközy Imre: A nádasdi Sárközy-család. <i>Thúry Etele</i>	192
Szabolcsi Miksa: Izrael népének története. <i>Péter Mihály</i>	267
S. Szabó József: A ref. tanáregyesület Évkönyve. —s —s.	49
Szelényi Ödön: A philosophia alapfogalmai. —s —s.	404
Szelényi Ödön: Öngyilkosság és ethika. <i>Sz. M.</i>	495
Vallás, hit és szabadság. <i>V. F.</i>	551
Varjú János: A magyar szellemi művelődés története. <i>S. Szabó József</i>	188
Warga Lajos: A keresztyén egyház történelme. s —s.	659
Vasadi Balogh György: Való és kigondolt történetek.	684
Zsilinszky Mihály: A magyar protestáns egyház története. <i>Th. E.</i>	180
—————	
Felvilágosításul. <i>Zorányi Jenő</i>	346
Könyvészet	490., 557

b) *Külföldi irodalom.*

Bossert, A.: Calvin. <i>Rácz Lajos</i>	194
Büchsel: Erinnerungen eines Landgeistlichen. <i>Sz. M.</i>	625
Frank, G.: Die Theologie des XIX. Jahrhunderts. <i>Sz. M.</i>	59
Graue, G.: Zur Gestaltung eines einheitlichen Weltbildes. <i>Sz. M.</i>	270
Haering, Th.: Der christliche Glaube. <i>Sz. M.</i>	685
Haering, Th.: Das christliche Leben. <i>Sz. M.</i>	688
Hilty: Kranke Seelen. <i>Sz. M.</i>	415
Hoensbroech: Das Papsttum in seiner Wirksamkeit. <i>Sz. M.</i>	491
Kirn, O.: Materialistische und christl. Weltanschauung. <i>Sz. M.</i>	412
Müller: Die symb. Bücher der luth. Kirche. <i>Sz. M.</i>	559
Pfleiderer Ottó: Religion und Religionen. <i>Sz. M.</i>	133
Reicke, E.: Der Gelehrte in der deutschen Vergangenheit. <i>Sz. M.</i>	61
Richter, P.: Bannerträger des Evangeliums. <i>Sz. F.</i>	63
Stein, L.: Die Anfänge der menschlichen Kultur. <i>Sz. M.</i>	560
Siebert, O.: Das Wiedererstarben des religiösen Lebens. <i>Sz. M.</i>	344
Schmidt, V.: Moderne Theologie des alten Glaubens. <i>Sz. M.</i>	198
Wundt, W.: Völkerpsychologie. <i>Ifj. dr. Bartók György</i>	128
Zöckler, O.: Geschichte der christl. Apologie. <i>Sz. M.</i>	494

Társulati Évkönyv 1906-ról.

Jelentés a Társaság működéséről. <i>Szöts Farkas</i>	3
Választmányi ülések és a közgyűlés jegyzőkönyve.	12
Számadás, költségvetés, vagyonskimutatás	20
A tisztikar és választmány névsora	22

A M. P. I. Társaság tagjaihoz.

Legutóbbi közgyűlésünk határozataira s az októberi füzettel szétküldött Kérelem cz. megkeresésünkre e helyen is tisztelettel fölhívom a M. P. I. T. tagjainak figyelmét.

1. Adakozzunk, gyűjtsünk, szerezzünk alapítványokat és évi járadékokat a Károli-alap-ra, hogy Koszorú és Házi Kincstár cz. kiadványainkat ne kelljen megszüntetnünk.

2. Szerezzünk, gyűjtsünk új tagokat, hogy anyagi erőnk fokozódásával ama két kiadványunkat is erősíthessük. Közgyűlésünk elhatározta: „Minden tag tartsa erkölcsi kötelességének, hogy egy év leforgása alatt legalább egy új tagot szerezzen“. Váltsuk valóra ezt a határozatunkat.

3. Kiadványaink ajánlására, terjesztésére fordítsunk különös gondot, mert a forgalom fokozásával szintén a Károli-alap-ot erősítjük. A Koszorú füzetei (kötve Családi Könyvtár cím alatt) és a Házi Kincstár kötetei iskolásoknak jutalomkönyvül, szórványbelieknek vallásos olvasmányul, belmissziói egyesületeknek evangelizálás céljára nagyon alkalmas művek.

Minden tag tehet valamit a Társaság érdekében. Tegyen is, mert nagy szükség van rá.

Budapest, 1907 december havában.

Szöts Farkas,
társulati titkár.

HEGEDÜS SÁNDOR

1847—1906.

Leesett a mi fejünknek koronája . . . .

A próféta e festői szavai is csak megközelítőleg fejezik ki azt a súlyos veszteséget, a mely Hegedüs Sándor hirtelen és váratlan halálával a magyar közéletet, de különösen a magyar református egyházat és a Magyar Protestáns Irodalmi Társaságot érte.

Mert Hegedüs Sándor koronája volt magyar fajunknak, koronája református egyházunknak, koronája irodalmi társulatunknak.

Koronája magyar fajunknak.

Annak az őserejű, dolgos magyar fajnak, mely fényes ősök és vagyon nélkül tisztán a maga erejéből küzdi föl magát a nemzet legnagyobb fiai közé. Szegényes sorsban, cím és rang nélkül születve, Hegedüs Sándor a saját erejéből, tüneményes szorgalma és Isten különös kegyelme által nagy úrrá, gazdag emberré, a király miniszterévé emelkedett, országos kulturális intézmények és nagy pénzintézetek vezéralakjává, szegények és nyomorultak bőkezű pártfogójává. „E törékeny testű, igénytelen külsejű székely-magyar emberben olyan férfiú roskadt össze, a kinek köztisztéletben megfutott magán- és közpályája a becsülni és követni való erények egész tömegét nyújtja mindnyájunknak, hogy okuljunk belőlük és hasznukat vehessük.“

Gyönyörű és értékes életet élt. „Példája a munkás, a józan, a becsületes czélokért ideális lelkesedéssel, lelkiismeret-

tes hűséggel és páratlan dolgozó készséggel megfutott életnek. A munkának lélekből való igaz szeretete, a becsületes és jó szándékú energia, az egyéni igénytelenségnek szinte puritán mértéke, a példáját ritkító kötelességtudás, az önfeláldozásig hű odaadás azok iránt, a kik a szívéhez közelállottak, az egészséges okosság és az okos jóság: ezeknek az erényeknek ragyogó fonalaiból szövődött Hegedüs Sándor szép és hasznos élete." Ezeknek az erkölcsi vonásoknak tömegerejével lett Hegedüs a munkás és becsületes magyar faj koronája.

De koronája volt magyar református egyházunknak is.

A családja által papnak szánt Hegedüs Sándor, világi foglalkozása mellett is, a bibliai „királyi papság és szent nép” ritka törzséből való hajtás lón. Apostoli lélek volt, megáldva apostoli hittel, apostoli lelkesedéssel és apostoli áldozatkészséggel. Hite szeretetben munkás hit, lelkesedése tettekben megnyilatkozó erő, áldozatkészsége kifogyhatatlan munkában és bőkezű áldozatokban gyümölcsöző energia. Hogy szerette egyházát, hogy tudott beszélni, dolgozni és áldozni érette! Nem merült föl nagyobb egyházi kérdés, nem tárhattak elébe okos vallás-erkölcsi czélt, nem indulhatott számba vehető protestáns kezdeményezés, hogy lángbuzgalmú lelke azonnal föl ne karolta, hogy áldozatra kész keze rögtön föl ne segítette volna. Megszámlálhatlanok egyházi tisztségei, felsorolhatatlanok egyházi adományai. Egyházi tisztségeit nem tekintette csupán dísznek és méltóságnak, hogy azokkal fényelegjen vagy hatalmát növelje, hanem istenes szolgálatnak és szent hivatásnak, a melyekben Istennek és embertársainak nagy hűséggel szolgált. Egyházkerületi vagy konventi gyűlések idején napokon át szüneteltette dúsan jövedelmező világi foglalkozásait, hogy Isten országának dolgozhassék, Isten nevében . . .

És dolgozott egyházának a roskadásig; és dolgozott czéltudatosan, nagy eszméktől hevítve. Most Budapesten, majd Pápán, sőt Szatmáron és Kolozsvártt tanácskozott, elnökölt és legtöbbször irányított is az egyházi és iskolai gyűléseken. Nem sok olyan lelkiismeretes, oly mindenre ráérő és mindig áldozni kész gondnoka volt a kálvinistaságnak, mint Hegedüs Sándor. A konventen a legtöbb bizottságnak ő volt az

elnöke és egyszersmind a lelke. Az országos lelkeszi gyámintézetnek az ő pénzügyi tudása és tapasztalata adta az alapvető szervezetet. A parókhialis könyvtárszervezés ügyét az ő nagy energiája vitte dülőre. Az országos lelkeszi nyugdíjintézet pénzügyi alapvetése főleg az ő munkája. Budapesti egyházközségünk nagy arányú anyagi fejlődésében, legújabb építkezéseiben, jövője tervének megfogalmazásában és eddigi megvalósításában szintén övé az oroszlánrész. Budapesti egyházközségünkkel nagy tervei voltak. A lélekszámban elsővé izmosult Budapestet egyházi tekintetben is első és mintagyülekezetté emelni, minél több kiváló lelkeszi erővel ellátni, mindig több és több templomhoz segíteni: ez volt lelkének egyik legfőbb törekvése. Budapesti főgondnokságának az volt a magasztos ideálja, hogy Budapest legyen a hazai reformátusság egyházi központja, hogy Budapest legyen a magyar kálvinistaság szíve. Ennek a hatalmas eszmének szolgált egyik leghathatósabb eszközzel az általa nagy energiával fölkarolt Kálvineum terve, melynek megvalósítását utolsó betegsége öntudatos perczeiben is lelke legforróbb vágyaként emlegette környezetének.

E sokoldalú, céltudatos és közhasznú egyházi tevékenység által lett Hegedüs Sándor a magyar református egyház koronája.

És koronája a M. P. Irodalmi Társaságnak.

Ennek az irodalmi egyesületnek immár termőre vált fáját, több mint másfél évtizeddel ezelőtt, a két evangéliomi egyház legjobbjainak közös akarata ültette kicsiny csemeteként a magyar protestáns társadalom köves talajába. Gondos öntözésre megfogant és sarjadozni kezdett már az első években. De erősebb gyökerezésre, látható növekedésre és közhasznú gyümölcsözésre társulatunk fáját Hegedüs Sándor tiz éves elnökségének nagy buzgósággal, irodalmi tapasztalattal és mecaenási áldozatkészséggel teljes kitartó munkája emelte. A Gyurátz Ferencz által indítványozott vándorgyűlések eszméjét Hegedüs gyakorlati érzéke és ügyessége váltotta történeti jelentőségű valóra. A társulati vándorgyűléseken Hegedüs bizonyult az eszmék propagálása legsikeresebb apostolának. „Királyi pap“-unk, lelkes apostolunk, bölcs vezérünk volt minden alkalommal. Kilencz vándorgyűlésün-

kön kilencz ízben szólott, agitált, lelkesített az igazság olyan erejével, a lelkesedés olyan páthoszával, az ékesszólás olyan varázsával, hogy azt sohasem feledte el, a ki egyszer hallotta. Hány új barátot szerzett ügyünknek, hány régít melegített föl társulatunk iránt e királyi pap és apostoli igehirdető! Hitben megerősödve, buzgóságban felújulva, újabb munkára elszántan tértünk otthonunkba minden ilyen alkalommal.

De Hegedüs nemcsak szónokolni, hanem dolgozni és áldozni is tudott a lelkével összeforrt Társaságért. Az ünnepélyes ülések lelkes hangulatát a komoly munka energiájává szűrte le páratlanul agilis és gyakorlatias lelke. Minden pénzügyi és választmányi ülésen jelen volt s bölcseségével vezetett a terelésben, energiájával ösztönzött a kivitelben, áldozatkészségével példát adott a cselekvésben és kiterjedtebb munkásságra lendítette a Társaságot. Évről-évre megismételt fejedelmi bőkezűségével (évenként 920—970, 13 éven át több mint 12 ezer kor.) ő tette lehetővé, hogy *Koszorú* füzeteinket megindíthattuk és tizenhárom éven keresztül fentarthattuk ezt a nagyon áldásos kiadványsorozatunkat.

E páratlan buzgóság és áldozatkészség által lett Hegedüs a M. Prot. Irodalmi Társaság koronája.

Váratlan halála által leesett a mi fejünknek koronája. Magyar fajunk, egyházunk és társulatunk elvesztette egyik legnagyobb és legjobb fiát, mindnyájunk büszkeségét, s a kik itt maradtunk, aggódva kérdezzük magunktól és egymástól: mi lesz velünk, hogyan leszünk tovább?!

Ámde él az Úr s ő azzal vigasztal Igéjében: „a bölcsek fénylenek, mint az égnek fényessége és a kik sokakat visznek igazságra, miként a csillagok, örökké ragyognak“. Mi tudjuk, hogy „nem hal meg az, ki milliókra költi dús élte kincsét, ámbár napja múlt; hanem lerásván, a mi benne földi, egy éltető eszmévé finomul“. Te sem haltál meg, ügyünk nagy harciosa; lelked', eszméid' ránk hagytad örököül. Mi bizunk hozzá erős hittel, hogy fajtád nemesebb fiai folytatni fogják dicső műveid!

Sz. F.

Deák Ferencz és a vallásszabadság.

I.

Deák Ferencz mint az 1867-iki kiegyezés megteremtője él a magyarság s korunk köztudatában. Ezért dicsőítik rajongó hívei s ezért támadta a legélesebb kritika Kossuth Lajos híres nyílt levelétől egész napjainkig. Iskolája politikai remekműnek tartja, dogmatikus tekintélyű, érinthetetlen közjogi sacramentumként tiszteli, a mihez az utód csak mély hódolattal közeledhetik s a melynek tartalmi gazdagságát a legtökéletesebb fejtegetés sem meritheti ki teljesen. Az ellentábor a politikai érzék végzetes megtévedéseképen emlegeti, a minék kárát csak emberöltők veritékes harcza tüntetheti el; az egyezkedés lejtőjén való megcsuszamlásnak tekinti, a mit szertelen óvatosság s az ítélőtehetség megtévedése, a lelki energia gyengülése megmagyaráz ugyan, de igazolni nem tud. Azonban óriási jelentőségét nem tagadja egy párt sem. Újabb alkotmányos életünkben Deák neve és alkotása osztotta a nemzetet pártokra; államférfiúi alakját a kiegyezés után ítéljük meg, a melylyel tisztára azonosult. Politikai pályájának első felét, mely szabadságharcunkat megelőzte, mintha nyom nélkül kitörölte volna emlékezetünkben valami erőszakos kéz. E lázas küzdelemben, kitartó munkában gazdag 15 év pedig dicsőségre, eredményre szintén fontos és ragyogó szakasza történelmünknek. Deákot rövid pár esztendőnyi országgyűlési pályafutás után a közbizalom s a viszonyok ereje a nemzeti küzdelem élére helyezte vezérnek. Tehetsége, bölcsesége előtt meghajolt a reformtörekvések főalakja, Széchenyi, s hazafiságában a legparányibb kétség nélkül bízott Kossuth; odaadó baráti szívvel csüggött rajta Wesselényi s a legtisztelőbb hangon beszélt szerepléséről az új konzervatív párt vezére, Dessewffy Aurél. Az ellenzék többi kitűnőseit nem kimélte a pártszenvedély; pártemberek voltak ők is, többé-kevésbé elfogultak,

ütöttek és kaptak sebeket. Deákot közmondásszerű igazságszeretete annyira a pártharczok fölé emelte, hogy az 1843-iki zalai követválasztás bántó jeleneteit leszámítva, a felzúdult szenvedélyár ártalom nélkül hömpölygött el mellette. Pajzsául szolgált az, hogy a legádázabb küzdelem hevében higgadt tudott maradni, nem sértett soha senkit s a meggyőződés szabadságát ellenfeleiben is tisztelte. Ha a békés fejlődést meg nem szakítja 1848 nagy történelmi pillanata, a nemzeti élet átalakulása talán az ő nevéhez fűződnek.

1833-ban jelent meg először az ország gyűlésén, Zala vármegye képében. Édes bátyja, Deák Antal helyére ült, a kit fáradság és elbetegedés elszólitott a közpályáról. Az ifjú 30 éves követ nagy hamar fölemelkedett a szabadelvű ellenzék vezérkarába. Tehetsége, tudása s szeplőtlen jelleme az egész tábla tiszteletét kivívta. Széleskörű, alapos tájékozottsága volt az állami élet minden ágában s a legtöbb kérdésben véleménye 15 év alatt mindig ugyanaz maradt s mégcsak árnyalati finomsággal sem módosult. Érdekes látni, hogy válik a legünnepeltebb nevek közt az ő neve tündöklő nappá, a melytől az egész pártra sugárzó fény árad. Az országgyűlés végén Széchenyi egyenesen felszólitja a nemzeti törekvések vezérlétére, mert fölfedezi benne a haladás iránt való érzéket s Wesselényi színtoly örömmel nyugszik meg vezérségében, mert a nemzeti jogok elszánt s bátor védőjét látja benne. A nemzeti ellenállás szenvedélyes lelkű hőségnek, meg a messze jövőbe néző reformernek ereje Deákban mintegy felsőbb, tökéletes egységbe olvadt össze. A zalai köznemes szónoklata is középhelyet foglal el Széchenyi ötletéről-ötletre, eszméről-eszmére szökölő eredeti, de pongyola és Wesselényi tüzes, virágos képet-képre halmozó szónoki modora közt. Egyszerű, közvetlen nyelven beszél, a melynek az érzések mélysége ad emelkedettséget. Szigorú tárgyyszerűség jellemzi; magyaráz, tájékoztat s a gondolat szabatos kifejezésével, világos okfejtéssel, lépésről-lépésre haladva győzi meg hallgatóságát. Köztanácskozásban került a megindítás eszközeit, az igazsággal, bizonyítékaival akart hatni, nem ékesszólásával. Példa, találó hasonlat, anekdota is egymást éri némelyik beszédében, de sohasem pusztá ékítésül alkalmazza, hanem a dolog megértetése végett. Szerinte az igazság nem szorul cifra ruhára s az oly szónokok, a kik kizáróan az érzelmek ostromlását tűzik ki céljokul, gyengítik a hallgatóság ítéletét s elhomályosítják az igazságot. Előadása hű tükre egyéniségének. Egyetemes műveltségét elárulja az, hogy a legjelentéktelenebb kérdést is általános elvi szempontból ítéli meg s bele tudja illeszteni a nem-

zeti újjászületés emberöltőkre szóló nagy tervezetében. A közhaszon és igazság szabja meg felszólalása tartalmát, irányát s minden mondatából kiérezzük meleg emberszeretetét. Ez az igazságszeretet nem csupán a nevelés eredménye nála; ösztön-szerű nyilvánulása természetének, mint a bimbófakadás tavasszal, a midőn a héj alatt bizserg az élet. A szabadelvű államférfiú igazi megtestesülése, mondhatnánk mintája, magyar földön, de nem olyan értelemben, mintha bizonyos, nyugaton szabadelvű hirben álló intézmények feltétlen híve volna s minden áron meg akarná gyökereztetni eszméjüket közéletünkben. A szabadelvűség intézményeit a közhaszon szempontjából bírálja meg s csupán az esetben szegődik melléjük, ha a magyar faj életébe bele illenek, az egyéniségében rejlő tehetségek érvényesülését előmozdítják s boldogulásának útját egyengetik. Ebből is látszik, mennyit súlyodt a magyar politika színvonalára a negyvenes évek óta, a mikor a nemzet maga nagy célok felé tört s gyűlései, törvényhatóságai az eszményi törekvések serénység-hirdető műhelyeivé váltak. A magyarság akkor igazi nyüzsgő hangyaboly, a melyben a renyhe szemlélődés a legátkosabb, legutáltabb véték. A vármegye, az iskola, a gazdaság s a bilincseit rázó sajtó mind a nemzeti újjászületés fenséges evangéliomát szolgálja. A társadalomnak minden íze részt kíván ebből a munkából s nincs lélek, a ki a szabadság szeretetétől, a nemzeti nagyság ábrándjától ne szédült volna édes mély mámorba. Korunkban inkább az államférfiak keresik a hatalmat, hogy ideáljukat megvalósíthassák; akkor a nemzet keresett férfiakat, hogy tudásukra, becsületességükre bizza sorsa, jövője intézését. Ilyen korszakban a küzdő táborok élén állók jobban s tisztábban érzik a felelősség terhét.

Ez időszak küzdelmeinek, irányainak megismerésére elsőrendű forrás Deák Ferencz beszédeinek pár éve megjelent 6 kötetes második kiadása.¹ Érdeklődésünk központja ugyan Deák, de a beszédek történelmi előzményeiből, eredményeiből az egész emberöltő politikai életének lüktetését éreztük. A kerületi naplók, egykorú emlékiratok, hírlapok, levelek tájékoztató közléseit a szerkesztő, Kónyi Manó nagy szorgalommal gyűjtötte össze s Deákot mintegy környezetével, társaságával együtt mutatja be. A hat kötet tartalmából kiválasztottam azt, a mi bennünket, protestánsokat leginkább érdekelhet, a vallásszabad-

¹ Deák F. beszédei I—VI. Sajtó alá rendezte Kónyi Manó. Kiadja a Franklin-Társulat. 1903. Ára fűzve 60 kor.

ság kivívásának történetét. Illetőleg ebből is azt a részt, a mely Deákkal legjobban összeforrott. Számos nyilatkozata áll előttünk; a négy évtizedre terjedő fényes pályát két vallásügyi beszéd határolja. Első jelentékenyebb beszédét a vallásszabadságért mondotta s utolsó felszólalása, a melylyel 1873-ban a parlamenttől s a magyar közélettől is elbúcsúzott, az állam és egyház viszonyának végleges rendezését tűzte ki a magyar politika céljául. Végrendeletének néhány pontja, a kötelező polgári házasság, vallásszabadság, megvalósult, de az észak-amerikai rendszer győzelmének, a mit eszményi cél gyanánt állított nemzete elé, még hajnalhasadását sem látjuk. Sőt egyes jelenségek azt mutatják, hogy a fejlődés ösvényt változtatott. Az állam és egyház tökéletes elválasztása meg az államegyház ellentétes elvét a gyakorlat összebékítette egy közvetítő irányban, mely valamennyi felekezetet az állam céljait szolgáló szervezetnek tartja s anyagi segítekezéssel érdekkörébe vonja, mintegy államosítja.

II.

A protestáns egyházak jogviszonyait a XIX. század első felében az 1790/91-iki 26. törvényczikk szabályozta. Régi alaptörvényeinkhez (az 1608. I. és 1647. V., VI., VII.) képest ez a törvény nagy hanyatlást jelent; fontos jogokat korlátozott, az egyház hódítását meggátolta, a protestánsok mégis bele nyugodtak. Oly lépcsőnek tekintették, a honnan az út fölfelé halad s szünetlen munka árán valamennyi elkobzott szabadságukat visszavivhatják. Deák 1836-ban Zalavármegye gyűlése elé terjesztett követjelentésében azt írja, hogy az 1790-iki országgyűlés mellőzte a magasabb szempontot s „méltányosság és igazság helyett nagy részben felekezetiesség vezeté a köztanácskozásokot; az alkotott törvény tehát nem lehetett kielégítő, de mégis megnyugtató volt, mert boldogabb jövőre reményeivel biztatott”.¹ Ez a törvény, ha pillanatnyi enyhülést szerzett is az evangélikusoknak, igazában nem vált be. Vivmányai a végrehajtó hatalom rosszindulata következtében elértéktelenedtek s az uralkodó egyház részére kikötött szabadalmak kiméletlenül érvényesültek. Homályosabb kifejezéseit a helytartótanács s a r. kath. papság félremagyarázta s ebből egész sor sérelem támadt. A legnagyobb sérelem az volt, hogy gátolták az áttérés szabadságát. Az 1791. törvény nem tiltja el a r. kath. hívót a prot. egyházba való átlépéstől, de hogy ilyesmi

¹ Deák Ferencz beszédei I. k. 272. lap.

hebehurgyán ne történjék (ne temere fiat), minden egyes esetet be kell jelenteni Ő Felségének. A protestáns áttérőktől ezt nem kívánták meg. A gyakorlatban e bejelentő kötelezettség akkép módosult, hogy a r. kath. egyházból kiváló keresztyént hatheti vallástanulásra szorították, hogy meggyőződést szerezzenek róla, vajjon nem saját vallásának tanaiban való tájékozatlansága miatt tér-e más nyájba. E hat hét néha évekre, sőt évtizedekre nyult. Beöthy Ödön, Bihar követe 1833-ban elpanaszolta a diétán, hogy egy plébánián e hat hetet addig húzták; hogy az áttérni készülő ember nem tudta végét várni, 72 éves fővel meghalt s mivel valósággal egyik felekezethez sem tartozott, szenteletlen földbe takarították el, a temető árkába. „Hogy meggyőződés járuljon hozzá egy olyan valláshoz, melyet a maga egész valóságában felfogni az ember élete szinte rövid, — mondja Beöthy — a hat hét kevés, a képmutatásra ellenben igen sok”.¹ Örökös sérelem forrása volt a vegyes házasságok ügye. Az 1791. 26. t.-cz. azt rendelte, hogy a vegyes házasságok a r. kath. plébános előtt kötendők s ha az apa r. kath., az összes gyermekek az ő vallását kövessék, ha protestáns, akkor fiai az ő hitén maradhatnak, a leánygyereket azonban anyja vallásában kell nevelni. Ez intézkedésből kifejlett a reversális-rendszer; a protestáns apától kicsikarták a kötelező ígéretet írásban vagy becsületszóval, hogy fiait is átengedi feleisége egyházának; különben megtagadták az esketést s így a frigykötés elé gátat vethettek. Az esketés megtagadása törvénytelen volt ugyan, de a végrehajtó hatalom elnézte, sőt alattomban támogatta a papság törekvéseit. Helyenkint a tizedet a törvény ellenére evangélikusoktól is szedték a r. kath. egyház javára s a kormánynál ez a sérelem sem talált orvoslást. Végül sérelmesnek találták a törvénynek azt az intézkedését, hogy Horvát-Szlavonország területén az evangélikusok sem vallásukat szabadon nem gyakorolhatják, sem birtokot nem vehetnek. Ezt annál inkább támadták, mert e pontban a horvátok a külön államterület elismerésének zálogát látták s hozzá úgy ragaszkodtak, mint nemzeti létük és szabadságuk biztosítékához. Az alsótábla viszont egyértelműséggel hangsúlyozta az ország területének épségét s e korlátozás törlését kívánta. A felsőtábla papsága azonban még ilyen áron is pártolta a horvátok törekvéseit.

Ezek voltak a jelentékenyebb vallásügyi sérelmek s már az 1825-iki országgyűlés foglalkozott orvoslásuk módjával.

¹ Ballagi: A nemzeti államalkotás kora. 307. l.

1830-ban Beöthy Ödön újra felvétette az országos sérelmek közé, de tárgyalásra csak a következő országgyűlésen, 1833-ban került. A szabadelvűek az alsótáblán többségben voltak s a vita vezetésével Beöthyt bízták meg, a ki már ekkor egyik tekintélye s pörölye volt pártjának. Egy egykorú pamphlet¹ „kis káplárnak“ s „jérikói trombitásnak“ nevezi, a kire híre után nyomban ráismerhet bárki. „Nagy nyereség gúnyja révén, mely nála bővebben csörgödez, mint Arethusá forrása“. A vallásügyi vitákban a protestánsok ritkán szólaltak fel, többnyire beérték szavazatuk megokolásával. Kölcsey lelkesülve írja le naplójában az alsótábla vitáit. „Minden protestáns hallgatva ült; az egyháziak saját hitsorsosaiikkal vívának. És mondhatom néktek, szép nyilatkozások történtek, mik Európa legvirágzóbb népének is dicsőül fogtak volna szolgálni. Vetekedve keltek föl a követek egymás után; vetekedve mondák el a legtisztább, legjózanabb, a felekezetek közeledését leginkább segítő gondolatokat. Mondom nektek, olvassátok a mai ülés napkönyvét nem csak szorgalommal, de tisztelettel. Az szép örökség léssen a maradéknak, melynek segédével valaha a hazafiak közt három század óta fennálló falat le fogja ronthatni. Isten bizonyságom, e lerontás idejét megérni szeretném. Álmaim egyik legszebbike teljesednék be s mi vígan taposnám az iszonyú romot.“² A vitában minden nevesebb szónok felszólalt és pedig a protestánsok ügye mellett. Az alsótábla 6—7 izenetet váltott a főrendiházzal, mely makacs módra védte a régi gyakorlatot s legfőlebb némi engedelményekre volt hajlandó. Bezerédj István, tolnai követ, a kinek szertelen optimismusát Kossuth azzal jellemezte, hogy ha a jég egy szálíg elverné zöldelő vetését, azzal vigasztalódnék, hogy a zivatar megtöltötte electricitással a földet, a mi a leghasznosabb trágyázás, szelid lelkének méltatlankodásával tiltakozik az alkunak még gondolata ellen is. „Anyagi dolgokban lehet helye az alkunak, de a lelkiismeret szabadsága alku tárgyát nem képezheti; egy hold földet a perlekedő felek eloszthatnak, de a napnak az egész emberiségre kiterjedő világa és éltető ereje alkuba nem bocsátható“.³ Szintoly hévvel harcol a vallásszabadság ügye mellett a baranyai Siskovich, a kit Széchenyi is nagyra becstül, a temesi Császár, a vasi Niczky, a barsi Balogh, Klauzál, Pázmándy, Borcsiczky. Nagy elkeseredést szül az ellenzék

¹ Mozaik 1844. 157. l. Ballagi Géza: A nemzeti államalkotás kora. 210. l.

² Kölcsey F. munkái 1886. VII. k. 129. l.

³ Ballagi: A nemzeti államalkotás. 316. l.

egykori ünnepezt vezérének, Felsőbüki Nagy Pálnak árulása, a ki elveit megtagadta s a kormányhoz pártolt. 1825-ben még a reversalis-adókat semmirekellőknek nevezte, a ki az angol katolikusok emancipációjakor a magyar protestánsok felszabadítását kívánta, nyolcz év múlva a reversalisok törvényesítése mellett kardoskodott, még pedig néha „fiakeri durvasággal”.¹ A szelid galamb Kölcsey naplójában kifakad ellene: „A 825 iki országgyűlés vezére már régóta a kormány kenyerét emészti. Saját javait lakházán kívül elköltvén és szegénységét Epaminondas és Phocionként méltósággal túrni nem tanulván, pénzért a forráshoz folyamodott. Folyamodása nem lón hiában s ő már most, mint sok mások, a nép füttyeivel nem gondol, de mind e mellett is lelkének szabad volta, ha nem pépért is, mint egykor az elsőszülöttségi jog, de mégis csak eladva van”.² Kende Zsigmond barátjának haragosan írja Szatmárba haza: „Nagy Pál képét bizvást kiteheted szobádból. Én ezt az urat hajdani nagyságában nem láttam. Most bizony a törpékhez tartozik”.³ Az ellenzék még az udvarért élő-haló Cziráktyt is jobban szíveli nála.

Az egyház álláspontját Lonovics József káptalani követ védte legállhatatosabban. A nádor szerette volna, ha a két tábla valamiképen egyességre jut s a vallástügy kimarad a sérelmek sorából. Reviczky kanczellár viszont arra biztatta a protestánsokat, adjanak be folyamodást Ő Felségéhez, a kegyelmes válasz bizonyos. A két evang. egyháznak 1828-iki egyetemes gyűlése Péchy septemvir javaslatára készítettett egy alázatos rimánkodó hangú fölterjesztést a királyhoz, a sérelmeket összeállították, de e „nagyon is bevont vitorlájú” fölterjesztés, a hogy Kölcsey nevezi, az önérzetesebb protestánsoknak sem tetszett. Beöthy is kárhoztatta ezt a lépést, mert a vallásszabadságot nem a királyi kegyelem adja ajándéknak, hanem a nemzet gyűlése törvény által elkobozhatatlan jog gyanánt. A főrendek módosításai részint törvényesítették volna az eddigi gyakorlatot, részint rosszabb helyzetet teremtettek volna a réginél. A hat hetes censura törlésébe belenyugodtak volna, ha minden vallásváltoztatásra Ő Felsége ad engedelmet; katolikus gyermekeknek evang. iskolákba járatását, protestáns nevelő fogadását feltétlen tilalom alá akarták vetni. A vegyes házasságokra az ellenzék azt javasolta, hogy mindig a vőlegény papja legyen az illetékes eskető pap s a gyerme-

¹ Kölcsey munkái. VII. 148. l.

² Kölcsey munkái 1886. VII. k. 320. l.

³ Kölcsey munkái 1886. X. k. 104. l.

kek apjuk vallásában neveltessenek. Az áttérések vizsgálatát törvényhatósági vegyes bizottságokra akarta bizni. Nyilvánvaló, hogy ez sem felel meg a tökéletes vallásszabadság fogalmának, de a régi állapothoz viszonyítva jelentékeny haladást jelent. A zaklatás ellen oltalmat s az egyéni szabad elhatározás némi biztosítékot talál benne. A két tábla álláspontja nagyon messze esett egymástól s a megegyezés reménye egyre foszladozott. A követek tábláján is mind többen csatlakoztak a kormány álláspontjához. Az ellenzék elhatározta, hogy mintsem rossz törvényt alkosson, leveszi az ügyet a napirendről. „Inkább semmi törvény, mint rossz törvény” — mondotta Deák. „Az idő lelkével haladó mivelődés, mely sem visszalépni, sem megállani többé nem képes, ki fogja vívni a most kívánt szabadságot, mert a miveltség és a szabadság azon elválhatatlan két testvér, kiket a jótevő végzet az emberiség boldogítására küldött a világra”. Beöthy Ödön azzal fejezte be szavait: Nem halt meg a leányzó, csak aluszik. A vallásügyet az 1839/40-iki országgyűlés folytatta; ekkor a két tábla meg is egyezett egymással, de a vegyes házasságot és áttérést szabályozó törvény csak az 1843/4-iki országgyűlésen készült el.

Deák a hetedik, — utolsó izenetnél, — a harcz hetedik hónapjában tartotta első nagy beszédét. Ebben a beszédben, a miből fent is idéztem, megtaláljuk az egész embert, úgy egyéniségét, mint politikai hitvallását s szónoki erejét. Későbbi nyilatkozatai közül nem akadunk egyetlen egyre sem, mely a legparányibb ellentétben volna e beszédének alapelveivel. Deák a protestánsok sérelmében közjogi sérelmet lát. „Nem egyes vallási felekezetek panaszairól, hanem a nemzet közügyéről van szó; mert törvény és szabadság vannak sértve, törvény és szabadság pedig az egész nemzetnek köztulajdona.” A szabadság közös, elidegeníthetetlen emberi jog s a szabad emberek természetszerű szövetségben vannak egymással. Érdekeik szolidárisak, együtt élnek, együtt enyésznek. „A polgári társaság céljaival megférő minden szabadságot, és így a vallás szabadságát is sérthetetlen szentség gyanánt tisztetem.” Teljesen egyetért vele a szabadelvűek másik modern embere, Kölcsey. „A vallásügyet én sohasem nézem úgy, mint *Calvin fia*, hanem mint *polgár*. Három millió ember csak fél polgártársa a többinek s mi veszély ez az egészre nézve? Lassanként leverni a köztük levő közfalat; eltörülni az ingerlések eszközeit, erre törekedném.” Mind a ketten érzik a vallási gyűlölködés megmérhetetlen nemzeti kárát. A nemzet figyelmét, erejét megbontja, a tehetségeket, szenvedélyeket, a melyek-

hez egyedül a hazának van joga, egymás ellen harczra sorakoztatja, nagymennyiségű anyagi és erkölcsi erőt fölemészt, a mit hasznosabb célra lehetett volna fordítani. Vallási viszály a nemzetek legkárhózasabb erőtekozlása. „Nincs a polgári szabadság szent ügyének veszélyesebb ellensége, mint az elnyomás- és üldözés-szülte vallásos felekezethezesség, mert ennek indulatos küzdésében gyakran felejtve vannak, gyakran fel is áldoztatnak a hazának legszentebb érdekei. A közegyetértés ellenben a polgári szabadságnak legbiztosabb oltalma. — — — A vallást tekintve két súlyos csapás sújthatja a polgári társaságot, az egyik *fanatismus*, a másik a *vallástalanság*. A fanatismus borzasztóan hibás felfogása a vallás szelid lelkének és tiszta tanításának, mert hogy a hitet terjeszse, a szeretetet gyilkolja meg. Jaj azon nemzetnek, melynél a nép tömegét vagy a hatalmasok kebelét fanatismus foglalta el; dülva van ott a nemzet boldogsága, gyűlölség a jelszó s az üldözőknek léptein vérnyomok támadnak. A nép vallástalansága pedig lassan, de halálosan maró féreg, mely a polgári társaság erkölcsi életének gyökerén rágódik; földülja mindazon erős, de szelid kötelékeket, melyekkel a vallás az erkölcsiséghez kapcsolja a népet; megfosztja a polgári társaságot a törvények szentségének titkos, de legbiztosabb őretől: *a tiszta és nem egyedül formákban mutatkozó, hanem a szívből gyökerezett vallásnak és lelkiismeretnek intő szavától.* — — „Sok kincsekkel áldotta meg a természet hazánkat, de az irigy sors megtagadta tőlünk legszebb áldását, a közértelmet és egyetértést, talán azért, hogy a magyar soha virágzó nagyságra ne emelkedhessék, soha igazán szabad és független ne lehessen. Nem is külső erőszak fog egykor minket elnyomni, hanem belső egyenetlenség, mely a közérőt és a közlelkedést kifejleni nem engedi s polgári szabadságunk éltető gyökerein rágódva dülja fel végre nemzeti létünket. Mert ime most is a legszentebb tárgy, a vallásnak és a lélekismeret szabadságának tárgya, boldogító áldások helyett a visszavonás és indutos gyűlölség magvait szórta el közöttünk“.

Az idézett helyek szabatosan rajzolják Deák álláspontját s emelkedett gondolkodását. Jogérzete és emberszeretete egyiránt tiltakozott egyes felekezetek elnyomása s mások pártfogása ellen. Valójában véleménye nem csak az ő véleménye volt, hanem egész nemzedékéé. Az alsótáblán a káptalanok követein s a tőlök függő tagokon kívül mindenki meghódolt az elvek igazsága és célszerűsége előtt. Dessewffy Aurél a nádor minden befolyása daczára nyiltan kijelentette, hogy az ellenzéknek van igaza s az állam nem bánhatik különböző-

képen az egyformán adózó, dolgozó és katonáskodó polgárokkal. Széchenyi, Wesselényi szintén az ő pártjukon van s lassan-lassan meghódítják az egyenlőség eszméje számára a közvéleményt. A r. egyház pártja apadton-apad s a szabad-elvűek tábora nőttön nő. A közélet felbukkanó új tehetségei az ellenzék sorait gyarapították s ezzel az ósdiak elvesztették a csatát. Deák fent ismertett elvéhez híven minden téren megpróbálta az egyenlőség elvének érvényesítését. A váradi görög kath. egyházmegye rendszeres hódító hadjáratot indított a nem egyesültek egyházai s hivei ellen. Deák pártjukat fogta, mert az erőszakos térítés, ha külső kényszerítő eszközök ostromolják a lelkiismeretet, ellenkezik a vallás fogalmával s ellenkezik az állam rendjével és céljával. Követeli a protestánsok fölmentését a dézsmafizetés alól, de nem csupán a méltányosság és észszerűség jogczimén, hanem tételes törvényre is hivatkozik. A tiltakozó papsággal szemben idézi Ulászló törvényét s az azt megerősítő többi törvényeket is, nevezetesen az 1574. IV. t.-cikket, mely szerint az oroszok és oláhok azért nem fizetnek dézsmát, mert papjaikat maguk látják el. Tiltakozik az ellen, hogy a horvátok autonom joguknak tartják a vallásszabadságról való intézkedést; kifejti, hogy az a magyar törvényhozás joga, a mely ellen még óvást sem tehetnek. Kívánja a zsidók türelmi adójának eltörlését, mely törvénytelen és lealázó. Általában több helyütt melegen emlékezik meg a zsidókról, a kik a közrendnek úgyszólván semmi jótéteményét nem élvezik s a legsúlyosabb, legigazságtalanabb terheket viselik. Szép példa rá második követi jelentése.

A vegyes házasságok ügye az 1839/40. országgyűlésen új vihart támasztott. Beöthy Ödön bepanaszolta a rendeknek Lajcsák nagyváradi püspököt, hogy pásztorlevelében hiveit óvta a vegyes házasságoktól és papjait utasította, hogy ha a protestáns fél reversálist nem ad, tagadják meg házasságuktól az egyházi áldást. Biharmegye felvilágosítást kért a püspöktől, de válasza még merészebb és kihívóbb volt. Gömörmegye követe, Szentmiklóssy pedig hasonló ok miatt Szcitovszky rozsnói püspök ellen emelt vádat, a ki azonfölül még egy protestánsgyalázó könyvet is tétetett közzé (Szkalnik kanonok munkáját). Szcitovszky nyíltan kijelentette, hogy a papságnak nem a törvény, hanem a püspök parancsol. Az országgyűlésen Deák is felszólalt s míg egyrészt a püspökök tettét a túlságos és helytelen vallásos buzgalommal magyarázta s előszörre megbüntetésöket nem kívánta, másrészt egész törvénytudását, igazságszeretetét, hazafiságát felhasználta, hogy eljárásuk törvénytelen és keresztyénellenes voltát bebizonyítsa.

Mind a két pásztorlevél törvénybe ütközik, mert az 1791. 26. t.-cz. egyenesen elrendeli, hogy a vegyes házasságokat r. kath. lelkész előtt kell kötni s az egyházi-áldás feltételétül reversálist nem állapít meg. Közel félszázadon át szó nélkül teljesítette az egyház a törvény parancsát s az engedelmességben nem látott megalázást. 50 évig nem volt bűn, veszedelem és kárhozat a reversális nélküli vegyes házasság. Hazafiatlanság van tettükben, mert a törvényhozó testület tagjai, a kiktől leginkább várhatni a jó példaadást, izgatnak a törvények ellen. Ha egyik törvény ellen az engedetlenség szabad, lassankint minden törvény ellen feltámad az ellenszegülés s utóvégre a közrend, tulajdon, személyes szabadság oltalom nélkül szűkölködik. A mi fő, csökkenti a házasság tekintélyét, mely a társadalmi élet sarkköve. A házasfelek közé a viszály üszkét veti, az áhítatos hívőnek lelkiismeretét bűnös kézzel rettegteti s családi tűzhelyét, a mely előbb boldogság és enyhülés fészke volt reá nézve, utálat s erkölcsetelenség rejtekévé alacsonyítja, gyermeke homlokára szégyenbélyegét süti. A pásztorleveleknek ellene mond az egyházi dogma is, melynek változhatatlanságát hirdeti a r. kath. papság. A házasság szentség s a szentséget megtagadni az egyház gyermekétől nem szabad. A tridentinum is elrendeli, hogy a házasság szentségét az egyház színe előtt kell kiszolgáltatni. Vagy a tridenti zsinat atyái nem voltak igazhitű r. katholikuskok? Nem igaz, hogy egyházukat védik, mert „az isteni vallás emberi védelemre nem szorul“. Olyan egyházat, a melynek alapja szeretet és igazság, nem kell félteni, mert megmarad minden ostrom és támadás közepett. A mely egyház magában nem érez elegendő erőt, hanem erőszakos intézkedésekhez, külső fegyelemhez folyamodik segítségért, el fog enyészni nyom nélkül, siratatlanul. A püspökök pásztorlevelükkel elítélik érdemes elődeiket, a kik a vegyes házasságokat sorban megáldották, dispensatiót adtak a reversális követelése nélkül. A midőn híveiket arra tanítják, hogy kételkedjenek abban, a mit teljes életökön által megdönthetetlen szent igazságként hittek, megmutatják az utat előttök, hogy kételkedjenek más dolgokban is. „Az egyházi rend bűnöket oldhat, de nem teremthet“. „A gyűlölködő Krisztus vallását csak külsőképen gyakorolja, de szíve vallást nem ismer“. Deák indítványára az országgyűlés feliratban kérte a királyt, hogy a törvény és közbéke ellen izgató püspököket intse meg s igazítsa törvényes útra. Az országgyűlés tiltakozása azonban nem sokat használt. A római curia ellenállásra tüzelte a püspöki kart. Két év mulva a primás, Lajcsákot és Szcitvoszkyt felülmuló

ridegséggel irt pásztorlevelében egyenesen Isten és természet elleni bűnnek nevezte a reversális nélküli vegyes házasságot. A vármegyék sorban tiltakoztak e törvénysértő irat ellen. Zala is nyilatkozott s a határozat megfogalmazását Deák Ferenczre bízták. Ez a határozat fejezi ki Deák álláspontját leghatározottabban; okai, bizonyítékai a régiek, csak hogy itt rendszeresen vannak csoportosítva. Az ügynek — szokása szerint — egész történetét adja s átszövi emberszeretetének szálaival. Megcsendül benne a komoly, férfias fájdalom hazafiúi hangja. „Áldás gyanánt adta Isten a vallást az emberiségnek s ezen legszentebb áldást is indulat és vakbuzgóság oly gyakran tevék már súlyos átkoknak forrásává.” A vármegye Deák indítványára elhatározta, hogy az 1647. évi 14. törvény értelme szerint mint vallásháborítókat perbe fogja mindazokat, a kik az 1791. 26. t.-cz. ellen vétenek, legyenek bármily főméltóságúak. Ezt a javaslatot a majdnem tiszta r. kath. vallású megye egyhangúlag fogadta el. Deák többször írta Kossuthnak és Wesselényinek, hogy megyéje rendületlenül áll a vallásszabadság ügye mellett. Ő volt az első, a ki észre vette, hogy a papság ez intransigens álláspontjával zsákutczába jutott, a honnan szégyen, önmegalázás nélkül nem szabadulhat. Mihelyt az országgyűlés kimondta, hogy a vegyes házasságok protestáns lelkész előtt is köthetők, az egyház tiltakozása elvesztette minden komolyságát s a püspöki kar hitele megcsappant. Országos végzés ellen minden óvástétel semmis. A vallásügyi vívmányokat különben a nemzet közvéleménye s lelkiismerete, a kor szelleme fogadta oltalma alá. Ez pedig a törvények erejénél is hathatósabb oltalom.

Kovács Sándor.

Római katolikus történetírás.

Országunknak egyik szerencsétlensége, hogy sok fajú, nyelvű és vallású nép lakik benne. Ha már másban egyik nem lehetünk, törekednünk kell legalább arra, hogy *egységes, nemzeti közszellem* alakuljon ki s fűzzön össze és hevítsen mindnyájunkat, a kik jó magyaroknak valljuk magunkat. Ennek az egységes, nemzeti közszellemnek a jövő, nagy célok elérésére a múltban kell gyökereznie. A történelem a mi legnagyobb nevelőmesterünk, akárhogy beszélnek is egyes túlzó realisták ellene. És hogy helyes irányban, az igazságnak megfelelően neveljen és vezessen bennünket, az az elfogulatlan, pragmatikus történetírástól függ. Sokképen széttagolt és sok felől marczangolt hazánkra végtelen áldás volna, ha a kiváló történeti eseményeket és személyeket minden tudatos tendenciától és elfogultságtól menten tárnák föl történészeink az iskolában a növendékek, az életben a közönség előtt. Jól tudom, hogy ez nem könnyű dolog, mert sokszor ellentétes adatok halmazából kell kihüvelyeznünk az igazságot. Mert emberek voltak, a kik a múltban írtak s emberek vagyunk mi is; gyarló, végtelentül különböző felfogású és ítéletű emberek. Nem is az elkerülhetetlen tévedések és botlások és éppen nem a jogos történeti kritika ellen szólok, hanem az irányzatos történeti nevelés és történetírás ellen. Fájdalom, még mindig vannak, a kik feledik *Cicero* örökérvényű szavait: A történetírásnak az az első törvénye, hogy semmi valótlanságot ne írjon; a második az, hogy az igazat el ne hallgassa. (*Prima est historiae lex, ne quid falsi dicere audeat, deinde, ne quid veri non audeat.*) Olyanok, a kik nem emberi gyarlóságból, történeti rövidlátás vagy készülség híján, nem tudatlanságból, hanem tudatos czélzattal kutatják és írják a történelmet. Legfőbb motívum

az ilyeneknél a *felekezeti szempont*, s ez az, a mi a legnagyobb mérvben gátolja hazánkban az egységes történeti felfogást, az egységes nemzeti ideálok kultuszát s végeredményében az egységes nemzeti közszellem kialakulását.

Talán időszerű is, de semmiesetre sem érdektelen a magyar római kath. történetírás irányzatos voltára reámutatni. Mert tévedhetünk, sőt kétségkívül tévedünk mi, protestánsok is a történeti nyomozás és írás terén. Veszélyeztethetik tisztán látásunkat, objektívitasunkat oly érzelmek, a melyek talán néha erősebbek bennünk az igazság érzésénél. De a nevelés, a vallás által belénk oltott s lényünket tevő szabadság érzése és gondolata a legtöbbször mégis elnyomja a feltörekvő felekezeti vakbuzgóságot és rajongást, e két nagy akadályát az igazságos, de mindenesetre méltányos történetírásnak. Ide írom a harmadikat is, azt a nyügöt, mondhatnám szellemi rab-szolgaságot, melyben a hivatalos felfogás és egyház békóiba verve, még ma sem tud a legkiválóbb katolikus történetíró sem szabad lélekzetet venni. Valóban rosszul esik látni, hogy mennyire fogva tartja a hagyományos felfogás és egyházi érdek még a legeszesebb és legtudósabb kath. papi történetírókat is. A világiakról nem szólok. *Horváth Mihály* és *Szalay László*, pedig az első kath. főpap is volt, oly irányba terelték a magyar történetírást, a melyen többé nem lehet szó felekezeti állásfoglalásról és elfogultságról, hanem pusztán csak az igazság kereséséről. Ezt követik, a mint mást nem is követhetnek, a nem papi kath. történetírók.

Ellenben a papok? Nem akarok általános vádakot hangoztatni. Példákkal igazolom a róm. kath. papi történetírók elfogultságát és tendenciáját. A kik látván, nem látnak és hallván, nem hallanak. A legújabbkori történeti műveket veszem elő. Egyet, mely főként a kath. növendékpapságnak és a nagy közönségnek van szánva, kettőt, mely a középiskolai ifjúság, a nemzet virága s leendő vezetője számára készült. Választom pedig ezeket azért, mert leginkább ezek vannak hatással a művelt katolikusok érzés- és gondolatvilágának, közszellemének irányítására. A tudós modorban és apparatussal készült műveket jóformán csak a szakemberek olvassák, a kik a ferditett és irányzatos tényeket kritikátlanul nem fogadják el. Ez úton tehát a veszedelem nem olyan nagy.

A mult, 1906-ik évben jelent meg egy nagyobb szabású történeti munka. Írója *Karácsonyi János* dr., volt egyetemi ny. r. tanár, most váradi kanonok s a magyar tud. akad. r. tagja. Éles eszű, nagy tudású és buzgó művelője a magyar történelemnek, a kit érdemeiért a legelső magyar tudós tár-

saság méltatott tagjai sorába. Valószínű ugyan, hogy ha véletlenül protestánsnak születik, aligha érte volna még el, minden érdeme mellett is, az akadémiai diszes polczot, mert manapság a prot. egyházi írókat az akadémia csudálatosképen nem veszi észre. De hát ez nem a Karácsonyi hibája, ellenben a diszes tisztség kétségkívüli érdeme. Fentebb említett művét, melynek czíme: *„Magyarország egyháztörténete főbb vonásai-ban 970-től 1900-ig,“* e Szemlében ismertette már *Historicus Criticus* (XVIII. évf. 9. füz.) s egyebek közt a következő, nagy elismeréssel emlékezett meg róla: „alapossággal és mindenre kiterjedő figyelemmel dolgozott a szerző, a ki ezenkívül a *felekezeti elfogultságot is annyira le tudta vetkőzni*, hogy noha minden sorából kiérzik a hithű római kath. pap, de ellenséges indulatot, vagy éppen szenvedélyes gyűlöletet a prot. ismertető sem fedezhet fel nála s nem vethet szemére. Elvégre a maga egyéniségét, lelke meggyőződését a pragmatikus történetíró sem rejtheti el és szoríthatja háttérbe teljesen.“

Hogy megérdemli-e Karácsonyi műve ezt a dicséretet s hogy általan egy a pápás történetírás nyügeit lerázó, pragmatikus történetről van-e itt szó, az alábbiakból ítélje meg a szíves olvasó. Előbb azonban a Karácsonyi higgadt és szenvedély nélküli történetírói modorának jellemzésére valamit el kell mondanom. A mult év elején egy kritika jelent meg Karácsonytól a *Religió*-ban s onnan külön lenyomatképen is. Czíme: *„Egy tudatlan és arczátlan rágalmazónak nyilvános megfeddése“*. Veszi észre mindenki ügyebár, hogy ez Sámbar-korabeli titulus? Olyan a bírálat hangja és stílusa is. Nem hiszem, hogy a mai előhaladott, művelt korban megbotránkozás és elszörnyedés nélkül olvashatná valaki. Szól pedig *Boross János*, ág. hitv. evang. lelkész egy kis könyve ellen („A római katholicizmus és a protestantizmus befolyása és jelentősége az államra“). Csak úgy hemzseg a kritika a szegény Boross művére és fejére szórt gyűlöletes és goromba kifakadásoktól! Ime egy kis gyűjtemény belőle: „*bolond dolog*“, „*botor felelet*“, „*sületlenség*“, „*nem untatjuk tovább olvasóinkat Boross ostobaságaival és czégéres tudatlanságával*“, „*arczátlan merészség*“, „*galád módon*“, „*hallatlan arczátlansággal*“, „*szemenszedett, gaz rágalmak*“, „*ocsmány rágalmaival*“, „*arczátlan rágalmazó*“ stb. Irta pedig ezt a kritikát Karácsonyi akkor, a mikor nagyobb egyháztörténetét rendezte sajtó alá. Elhíhetjük-e, hogy a ki annyira meg tud feledkezni magáról és indulatának olyan szabad folyást enged, mint ő kritikájában, az a történetírói tollat teljesen higgadt tárgyila-

gossággal és elfogulatlansággal forgatja? Feleletül e kérdésre szemelvényeket idézek egyháztörténetéből.

„A délvidéken, a hol a féktelen, romboló husszitákat nem ismerték, voltak *félrevezetett emberek*, a kik vallásukat elfogadták, persze egyelőre csak titokban. Az 1436—37. években azonban *Márkiai* (Marchiai) *Jakab* nevű lángbuzgalmú, szentéletű ferenczrendi szerzetes kinyomozta s vagy megtértette, vagy megbüntette őket. A büntetés elől egy pár, *makacs tévedő* Moldovába szökött“. (38. l.) Itt az inquisitio van magasztalva, mely, mint tudjuk, minden emberi érzésből kivetkőzve nemcsak az élőkön követett el hajmeresztő szörnyűségeket, hanem még a holtak tetemein is végrehajtotta a rettentő kánoni büntetéseket.

„*Hunyady Jánost* kancellárja, Szrednai Vitéz János, a váradi püspök s ennek barátjai vezették. Ezek pedig czélszerűbbnek látták, ha a királyi kegyuraság az utolsó kánokságig továbbra is fenmarad“. (39. l.) Karácsonyi ezt károsnak vallja, s a pápai hatalmat védi, sőt tévesnek tartja a régi hazafias magyar püspöki karnak azon felfogását, „hogy a magyar királynak mintegy szentelt joghatósága van a püspökségek felett“ (155. l.), mert — úgymond — „Werbóczy négy század történetét sikkasztotta el, midőn a püspökök kinevező jogát állandóan a magyar királyok jogának vitatta“ (154. l.). A papismus érdekeiért képes a magyar királyok apostoli jogait a legerőteljesebben, ha nem is a legszerencsésebben, gyakarló *Mátyás királyról* így írni: „erkölcsileg elbukott, mérhetetlen gőg és bujaság foglalta el szívét . . . erőszakos kényúrrá vált a magyar kath. egyházzal szemben. Mind egyházi, mind nemzeti szempontból menthetetlen hibákat követet el . . . Nem csoda, hogy ilyen lelkületű ember nem törődik a kath. vallás uralkodói állásának megőrzésével.“ Ez utóbbi sorok árulják el a Karácsonyi történetírói felfogását és irányát s így nem csudálkozunk azon, ha így nyilatkozik: „az apostoli szék maga is a gyönyörű apostoli jelzővel tüntette ki a magyar királyokat, bár annak történeti jogosultságát el nem ismerte, *a minthogy nem is ismerhette el*“. (273. l.) *Kollár Ádámnak* a magyar királyok kegyuraságáról írt történetét pedig *czélzatos* műnek nevezi Karácsonyi, melynek „értéke ma már semmi“.

A reformáció korára vonatkozólag, általán a protestantizmussal szemben mind máig számos egyoldalú, romanista álláspontot tüntet fel Karácsonyi műve. Sőt úgy látszik, mintha elismert, jeles prot. történetírók műveit nem tanulmányozta, vagy legalább nem vette volna figyelembe eléggé. Ezt mutat-

ják a *Függelék*-ben felsorolt forrásművek, ezt a protestantismus történetének tárgyalása, mely, a mellett, hogy fölötte hézagos, a régi nyomon halad, az újabb kritikai vizsgálódások és eredmények mellőzésével. Még azoknak a műveire sem vetett tügyet Karácsonyi, a kjket, mint pl. Zsilinszkyt és Zoványit, a jelenkor legkiválóbb prot. történetírói közé sorol. Nézzük a szemelvényeket:

„Hogy a protestantismus gyűjtőneve alá foglalt vallásfelekezetek minő *színleges igazságokkal és kedvezményekkel* hódítottak maguk számára híveket, ismeretes“. (96. l.)

„Az ág. evangélikusok értették annak a módját, hogy titkon I. Ferdinánd utódja mellé jussanak és a tapasztalatlan ifjút a kath. egyházban előforduló visszaélések túlzó színezésével ősei vallásától elidegenítsék“. (112. l.)

„A protestantismus szerint az üdvösséghez egyedül hit kellett s az emberek inkább ezt a *kényelmes* tanítást keresték, mint a kétszín alatt való áldozást“. Hogy ez teljes félreértése vagy félremagyarázása a prot. evangéliumi tannak, nem szükséges bizonyítani.

„A kath. egyház elhagyatva, csakis a *tudomány és meggyőződés fegyverével* védelmezte magát“. (115. l.) Igazán megható a kath. egyház elhagyatottsága! És fölemelő a tudomány és meggyőződés fegyverével küzdött az a harc, mely tetőfokát *Bársony György*, szepesi prépost „Veritas toti mundo declarata“-jában, majd *Biró Márton*, veszprémi püspök „*Enchiridion*“-jában érte el, Természetes, e művekről Karácsonyi mélyen hallgat.

„A király (Rudolf) kezdte kiszorítani az ország főhivatalaiból a protestánsokat s a katolikusoknak visszaadni a kétségtelenül katolikusoktól épített templomokat. Részint ezen okból, részint tanulmányozás és meggyőződés alapján 1600 után megkezdődött egyes prot. főuraknak visszatérése a kath. vallásra, ámde a *békés átalakulást* Bocskay felkelése egyszerre meghiúsította.“ (116. l.) Íme a béke- és a rendbontó Bocskay, a ki nem engedte, hogy Magyarországon Barbiano és társai, Erdélyben Basta békét teremtsenek; oly békét és nyugalmat, a minőről *Arany* énekel a walesi bárdokban:

„A nép, az istenadta nép
Oly boldog rajta, Sire!
Kunyhói mind hallgatva, mint
Meg annyi puszta sír.“

Bocskayról máshol ezt mondja: „*B. saját fejének megmentése végett* hirtelen felkelt. A felkelés igazolására *ürügyeket* és okokat kellett keresni s így a valódi okokon kívül a *vallásszabadság megsértését is ürüggyül hozták fel*“. (120. l.) Mintha Karácsonyi mitse tudna az 1604. évi XXII. t.-czikkről s kiváló történészünknek, *Károlyi Árpád*-nak összes ide vonatkozó és alapos dolgozatokban publikált kutatásairól!

„Bennök (a magyar protestánsokban) is feltámadt a *vágy, hogy Magyarország prot. királyt kapjon*. Alkalmas emberük is volt erre *Bethlen Gábor* személyében. *Ürüggyül* a felkelésre most is a vallást, nevezetesen a protestánsok vallásszabadságának megsértését használták fel.“ (123. l.) Mást mond ugyan a *Querela Hungariae* és *Bethlen debreczeni proclamációja*, de azt Karácsonyi nem veszi figyelembe. Hogy pedig a prot. királyság érdekében indult volna meg a *Bethlen hadjárata*, ez a nevetséges állítás csak annak az igazolására alkalmas, hogy mennyire megtévesztheti az elfogultság még az olyan nagy készütségű és tudós történetírót is, minő Karácsonyi.

„*Midőn III. Ferdinándot a svédek nagyon szorongatták, I. Rákóczi György* felhasználta az alkalmat saját hatalmának gyarapítására és egyúttal a protestánsok jogainak kiterjesztésére. 1644-ben többféle *hiábavaló ürüggyek* alatt háborút kezdett.“ (128. l.) Ismét a közkeletű kath. vád, hogy a protestánsok minden fölkelése önző érdekből és alaptalan ürüggyek folytán keletkezett. Hagyján, hogy mást mondanak a kor okmányai s az országgyűlések vallásügyi tárgyalásai! Hagyján, hogy Rákóczi föltárja fegyverfogásának való okait 1644 febr. 17-iki kiáltványában és az év augusztus havában Kassára összehívott országgyűlés elé terjesztett propositióiban! A pápás történetírók a vádakat újra meg újra megismétlik.

„*A nagyon vétkesnek találtukat* (t. i. a pozsonyi rendkívüli törvényszék elé idézett prot. papokat és tanítókat), számszerint 41-et először halálra ítélték“. (136. l.) Így annak a fanatikus kornak, illetve egyes vakbuzgó főpapoknak és szerzeteseknek ma már csak sajnálatra érdemes és szegyelni való eljárásáról pragmatikus történetíró nem beszélhet s nem mentheti a pozsonyi törvényszék hallatlan ítéletét a szegény és ártatlan prot. papokra, minden igaz ok nélkül, rákent vétkességgel. Természetes, a Wittnyédy-féle levelek Karácsonyinnál is szerepelnek, pedig főként a *Payr Sándor*¹ tanulmánya után, azt

¹ Muzsaji Wittnyédy István. Prot. Szemle 1905. 576. s k.

hihetnök, hogy ezek a pseudoiratok oknyomozó történész munkájában ezentúl komoly érv gyanánt nem fognak előkerülni.

„1678-tól 1684-ig a *kath. egyház hallatlan sokat szenvedett* . . . Nemcsak a visszafoglalt templomokat vették újra kezükhöz a *protestánsok*, hanem *valóságos irtóháborút indítottak a kath. papok ellen.*“ (137. l.) Leírja ezután Karácsonyi az 1681-iki országgyűlés elé terjesztett *kath. panaszlevélből* a protestánsok állítólagos erőszakoskodásait, mint való tényeket, ellenben hallgat a prot. részről benyújtott sérelmekről. Voltak pedig ilyenek is bőven és oly megdöbbentők, hogy mikor azokat a *kath. kancellár, Hocher* meghallotta, így kiáltott fel: „Bámultam volna türelmeteket, ha ennyi iszonyatosságot csak tíz napig túrtetek volna el, de hogy tíz évig hurczoltátok azokat, türelmeteket csudálnom kell“. ¹ Azt érthetőnek találjuk, hogy Karácsonyi a *kath. martyromságot* a történelemben keresve keresi, ellenben megfélemedezik a szinte számnélküli prot. hitvallókról és vértanúkról. De az ilyenekből aztán az is következik, hogy művét nem lehet a tendenciától mentnek tartani.

„Thököly kezéből kihullott a fegyver s azt *protestáns magyar* nem emelte fel többé.“ (141. l.) Milyen örömmel és jóleső érzéssel vannak e sorok leírva!

„A megindult egyházi szervezkedést (valójában a Kollonics-fajta *katholizálást* az *Explanatio Leopoldina* értelmében) megakadályozta és 7—8 évre visszavetette a . . . Rákóczi-féle felkelés“ (144. l.), melynek szerencsétlen végződése után „a szatmári béke az 1647-iki törvényt nem állította helyre és így a kormány *minden törvényszegés nélkül* az 1681. és 1687-iki törvények nyomán haladhatott a vallásügy terén“. (146. l.) Értjük úgy-e mindnyájan, miről van itt szó! A III. Károly és Mária Terézia alatt elkövetett prot. üldözések és minden kigondolható módon, tervszerűen folytatott elnyomások történelmi igazolását akarja Karácsonyi adni. Egészen a Bársony és Biró módszere ez! A *kath. türelmetlenség* és erőszak oltalomra talál, de ha a protestánsok önvédelemből tesznek valamit, az *sajnálatos erőszakoskodás*. (226. l.)

„A nagy vitában (1839—40-iki országgyűlésen a gyermekek vallása ügyében) a magyar püspöki kar *nemesen és bölcsen* viselte magát, de egyszersmind meggyőződött arról,

¹ Zsilinszky M. A magyar országgyűlések vallásügyi tárgyalásai. III. köt. 447. l. Budapest, 1893.

hogy a kath. egyházjogot szigorúan érvényesíteni kell. E végből 1840 júl. 2-iki körlevelében és utasításában az egész országra nézve kötelezővé tette a hallgatólagos jelenléte (passiva assistentia) abban az esetben, ha a vegyes párok a kath. egyh. kívánatait nem teljesítik. Mind a mellett, hogy ez utasításból *a protestánsokra sérelem nem járult*, mert a hallgatólagos (papi) jelenléttel kötött házasság is egészen érvényes házasság volt, *a templombán adott áldáshoz pedig a protestánsnak úgysem volt joga*, mégis egyes vármegyék politizáló rendjei nagyon megtámadták ez utasítás és körlevél miatt a kath. egyházat“ (241. l.). E politizáló rendek között volt, mint tudjuk, a haza bölcse, a kath. *Deák Ferencz* is, a ki az utasítást törvényellenesnek bélyegezte.

„Az első (1848-iki) nem csupán nemes emberektől, hanem az ország összes lakosaitól választott képviselőház túlnyomó részben ellenséges indulattal volt a kath. egyház iránt és vezérférfiai a francia forradalombeli girondisták nyomain szerettek volna haladni“. (245. l.)

„A kath. egyház mindjárt (1867-ben) *vészes és védtelen helyzetbe került*“. (250. l.) „Az 1868: LIII. t.-cz. 12—16. §-ai a vegyes házasságból származó gyermekek vallására nézve a *legszerencsétlenebb intézkedést tartalmazták*“. (251. l.) S miért? Mert „e törvény a vegyes vallású családokban a széthúzást állandóvá tette s az özvegyen maradt házasságra az ő meggyőződésével ellenkező vallási nevelést erőszakolt“. (252. l.) Azt persze elfeledte megmondani Karácsonyi, hogy miként érezte magát annak előtte az özvegyen maradt prot. nő, mikor valamennyi gyermeke kath. volt s abban a vallásban kellett őket, meggyőződése ellenére, nevelnie!?

Hogy a nyilvánvaló tények ellenére Karácsonyi is azt állítja, hogy az 1523. és 25-iki vallásügyi törvényeket nem hajtották végre (48. l.), azon valóban csudálkozni lehet, mikor ő az „Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitjavítás korából“ cz. nagybecsű adattár egyik tudós szerkesztője, a melyben, egyebek közt, ezt olvassuk: „Burgio Antal 1525 aug. 9. jelenti, hogy a budai bírák egy lutheránust, *a rákosi országgyűlés végzése szerint*, halálra ítélték“. Különbben is ezt a kérdést már Révész Imre, Révész Kálmán, Zoványi Jenő és Thury Etele a legalaposabban tisztázták. Az meg, hogy a fentebb említett vallásügyi törvényeket az 1526. országgyűlésen, mint Karácsonyi állítja, el is törölték, nyilván tévedésen és félreértésen alapszik. Nem tudom, melyik törvénycikkből olvassa ezt ki; másra aligha gondolhatunk, mint az 1526. 33. articulusra, de ebbe csak bele lehet magyarázni a törvények

eltörlését. Biz áll a lutherani comburantur-féle törvény mind e mai napig!

Karácsonyi tévedéseivel bőven foglalkozott *Historicus Criticus*. Vannak még olyanok is, melyeket ő nem sorolt fel (pl. Drágfi Gáspár édesanyjának mondja Ecsedi Báthori Annát s Petrovics Ferenczről beszél (101. l.); Komjáthi Benedek nem Luther, hanem Rotterdami Erasmus szerint (?) fordított; 1618-ban Enyingi Török *Bálint* segítségével hatalmaskodott a dunántúli superintendens stb.). De most nem feladatom ezekről szólni. Csak eszembe jut, hogy mennyire kikapott volna szegény Boros János egy a XVII. századbeli polemikus íróktól vett diszitó jelzőkkel ékeskedő kritikában, ha ilyen botlásokat követett volna el!

A vizsgálódásunk tárgyát tevő másik történeti mű a *Komárik István*, kalocsai jezsuita tanár munkája „*Magyarország oknyomozó története*“ a VIII. o. számára, mely egyik legelterjedtebb tankönyv a kath. tanintézetekben. A különben sok mérséklettel s többnyire helyes történeti pragmatikával tárgyalt mű ott veszíti el tárgyilagosságát, a hol a prot. kitérésről szól. Itt kath. elfogultsága teljes s a növendékek lelkében ellenszenvet igyekszik gerjeszteni nagyjaink iránt, a kik édes hazánknak is nagyjai, mert náluk nélkül ma aligha volna Magyarország.

Dicséri pl. Komárik a végzetes szereplésű *Carillo Alphonz* jezsuitát, mint a Fráter György politikájának követőjét (102. l.). Megismétli Jakab Elek vádját, mely szerint Báthory Zsigmond *Bocskay sugalmazására* végeztette ki az erdélyi főurat. (102. l.) Bocskayról úgy nyilatkozik, hogy *személyes nagyravágyása* is készítette a fölkelésre (105. l.). Kell-e ezt ma még czáfolni!? Maga a vádló Komárik beismeri, hogy Bocskay a neki felajánlott koronát visszautasította. Hát ez nagyravágyásra mutat?

Komárik legfőképen *Bethlen Gáboron* tölti bosszúját. A Bethlen politikája — szerinte — *nagyravágyó, machiavelisztikus* (108. l.). Adott szavát nem tartja, eljárása megbízhatatlan; minden tettéből világos, hogy az uralomvágy, Magyarország királyságának elnyerése voltak cselekedeteinek rügői (109. l.); nagy bűne, hogy hazája jólétét feláldozta nagyravágyó terveinek a török szövetségében folytatott igazságtalan háborúi és sokszor ok nélküli fölkelései által (110. l.). Micsoda törpe, hitvány alak lesz ilyen jellemzés mellett Erdély nagy fejedelme, a magyarság egyik fényes alakja. És képzeljük el, milyen érzéssel és gondokozással jönnek ki ilyen tanítás után a kath. iskolákból az ifjak! De értjük, Bethlen hábo-

rúja alatt „vérzett el a három kassai vértanú“: Körössy Márk, esztergomi kanonok, Pongrácz István és Grodecz Menyhért jezsuiták, a kiket a pápa beatificált s szomorú történetüket megható módon írta meg Komárik. E három martyr vére égre kiált, de mi protestánsok hallgassunk tengernyi szenvedéseinkkel és számá nélküli vértanúinkkal!

Bethlen felett, természetesen, magasan kiemeli Komárik *Pázmányt*, a kinek „diplomáciaja eredményeül a Habsburg-hatalom megerősödését Magyarországon, *Erdély önállóságának megőrzését* és Magyarország akkori területének fönmaradását tekinthetjük“. (112. l.) Nem kisebbítjük, sőt elismerjük Pázmány nagyságát és érdemeit, de egyedül benne látni korának haza- és nemzet-fentartó oszlopát s a nemzeti fejedelemség megőrzését, ezt már soknak ítéljük. Hisz tudjuk, hogy Bethlen idejében éppen nem volt barátja sem a fejedelemnek, sem Erdélynek s hogy I. Rákóczy Györggyel jó viszonyt tartott és őt támogatta, annak okát első sorban az Eszterházy nádorral való meghasonlásában kereshetjük. Tehát itt főként személyes motívum és nem mindenekfelett nagy, hazafias eszme irányította politikáját.

Ha még megemlítjük, hogy, Komárik szerint, II. Rákóczy Ferencz Bercsényi által hagyta magát rábeszélteni a fölkelésre; hogy a radikális Beöthy Ödön *forradalmi javaslatot* terjesztett az országgyűlés elé a vallásegyenlőség tárgyában; s hogy Kossuth *forradalmi lépései* idézték elő 1848-ban a teljes szakadást: hát végeztünk a Komárik művével, de egyszersmind elégsé feltűntettük annak több helyt elfogult és czélzatos voltát is.

Legkiáltóbb példája a pápai és császári aulikus történetírásnak s a megdöbbentő felekezeti elfogultságnak a harmadik mű, melyről szólni akarok. Címe: „A kath. egyház történelme, különös tekintettel Magyarországra“. A középiskolák számára írta *Dedek Crescens Lajos* s a főegyházmegyei hatóság jóváhagyásával nyomtatták ki Budapesten 1896-ban. Elterjedt vallástani kézikönyv; szeltiben használják a kath. középiskolákban. Maga a szerző jónevű, ismert történetíró, de a szentek legendáival foglalkozván, az azokból kiáradó fanatizmus érintette lelkét s a historiai pártatlanságot nem találjuk meg nála. Teljesen a régi csapáson halad, a melyről nézve a protestantizmus eretnekség és akatholikusság, nagy emberei pedig vagy maniakusok, vagy gonosztévők.

Luther pl. daczos, gőgös, mérhetetlenül nagyravágyó; észtehetsége közepes, tanulmányai felületesek. Meghasonlott önmagával, a világgal és annak intézményeivel. Lázasan kuta-

tott oly tan után, mely elhibázott életének erkölcsi alapúl szolgáljon. Így született meg beteges agyában ez új evangéliom. (87. l.) Nagyzási mánia vett erőt rajta. Monomanikus állapota okozta, hogy az egyházpolitikai forradalmárok karjaiba dőlt. (89. l.) Arra törekedett, hogy fensőbbiségét mindeket túlhaladó izgatásaival tarthassa fenn. (91. l.) Tanítása egyetlenegy állító jellegű tant sem foglal magában s azért, jellemzően, a tagadás vallásának nevezhető. (92. l.)

Kálvin eszes és élelmes (!) férfiú. (98. l.) A genfi Szt. Szervác-téren felállított bitófa volt támasza a Kálvin-féle szabad evangéliomnak. A genfiék a bitófán gyakran (!) láttak embereket függni, kiknek egyetlen bűnök az volt, hogy Kálvinnól kicsinylőleg nyilatkozni vagy tételeit megjegyzésekkel kisérni merészkedtek. (99. l.)

Ily elfogultság mellett természetes, hogy *Németalföld szabadságharcza* a kálvinista prédikátorok lázításának eredményeül van feltüntetve (99. l.); a párisi vérnász a *hugenották* összeesküvésének a következménye, a kik Coligny lakásán elhatározták, hogy aug. 23-án hajnalban a Louvret megtámadják, a királyt családjával együtt lemészárolják és navarrai Henriket ültetik Franciaország trónjára. (100. l.) A hugenották folyvást lázongtak és vakmerő támadásokat intéztek a katolikusok ellen. (101. l.) A kath. *Tudor Mária* királynő, a „véres Mária”, sajnos hamar meghalt s utóda, a prot. Erzsébet a világ legiszonyúbb zsarnoka lett. (102. l.) *Knox János* a gályarabságból megszökött fegyencz, a ki sötét munkát végzett. (103. l.) A protestánsok jól ismervén ügyük igazságtalanságát, a tridenti zsinaton megjelenni vonakodtak. (104. l.) Azt hiszem, felesleges bizonyítani, hogy mindezek szemerszedett s vagy elfogultságból, vagy czélzatosságból eredő valótlanosságok.

Ezek után Dedek Crescens művében a magyar protestantismus részére sem remélhetjük a való tényeken alapuló s irányzatosság nélküli felfogást.

Mindjárt hangoztatja is az eltagadhatatlan 1525-iki IV. t.-cz. (Lutherani comburantur) védelmére, a mit már Karácsonyinnál láttunk, hogy az a papi rend hozzájárulása nélkül hozatott, soha végrehajtva nem lett és már a következő évben, a hatvani országgyűlésen, a törvénykönyvből kihagyatott. (109. l.) S hogy a prédikátorok úgy tüntették fel tanaikat, mint az igaz kathol. egyh. tanait s törekvéseiket, mint az elárvult egyh. erősítésére szolgáló buzgalmat. Ily módon *becsempészték* a szász és svájci apostolok eszméit. (110. l.) A jezsuiták

buzgósága a prédikátorok kétszínű eljárásáról a leplet lerántotta, a félrevezetteket felvilágosította. (112. l.)

A haza- és vallásszabadság ügyében vívott küzdelmek Dedeknél egytől-egyig *lázadások*. Pl. Rudolf alatt a protestánsok elégedetlensége nyílt lázadásban tört ki. Bocskay István, egy nagyravágyó és ravasz erdélyi főúr, ki az erdélyi fejedelemség elnyeréseért már a törökkel is czimborált, felhasználva a kedélyek forrongását, a maga ügyét a protestantismus ügyével ügyesen azonosította és a szerencsi országgyűlésen magát a prot. rendek által Magyarország és Erdély fejedelméül kiáltatá ki. (112. l.) Ezzel szemben idézem a Bocskayt és korát legalaposabban ismerő *Károlyi Árpádnak* a tört. társulat múlt évi deczemberi ülésében tartott felolvasásából a következő, történelmileg igazolt passust: „Bocskay támadása nem lázadás volt, hanem küzdelem az államot szabályozó erők egyensúlyáért; munka, mit az államszervezet javáért végzett. E munka koronája, a mi a haza- és fajszeretet, a merész bátorság s a bölcs mérséklés, az önfeláldozás s a hazafiúi aggodalom verejtékcseppeiből támadt: az 1606. bécsi béke“.

Még csak egy példát a Dedek Crescens könyvéből! A *gályarab-lelkészekről* ezeket olvassuk benne: „Prédikátoraik (t. i. protestánsoké) a Wesselényi-Zrinyi-féle összeesküvésbe keveredtek. Az összeesküvés kinyomozásával megbízott pozsonyi törvényszék számos prédikátort elfogatott és előbb várfogságra, utóbb gályarabságra ítelt. *Ezek azonban korántsem nevezhetők vértanúknak*, mint azt protestánsaink híresztelni szeretik, mert nem vallási, hanem tisztán politikai okokból ítéltettek el.“ (125. l.). Ennél eklatánsabb esetet a bigott kath. történírára nézve keresve sem lehetne találni!

Ezek után önként fakad szivemből egy keserű sóhaj és tolu ajkamra egy hő óhajtás. A sóhaj arra vonatkozik, hogy még mindig gátat vet közöttünk a felekezeti érdek és elfogultság a történeti tisztán látásnak. Az óhajtás pedig arra irányul: vajha minden részről levetkeznénk immár, az előhaladt, felvilágosult korban, a régi balfelfogásokat és ítéleteket s nagyjainkat ne ócsárolnánk és gyaláznánk pusztán azért, mert meggyőződésük a mienkkel nem egyezett vagy egyezik! Ekkor nem történhetnének azok a sajnálatos jelenségek, a miknek csaknem naponként tanui vagyunk, hogy t. i. felekezetek szerint tiszteljük, becsüljük hazánk nagyjait s így sohasem forrhatunk hazafias érzésben együvé. Elszomorító bizonyosságai ennek a múlt évi Bocskay-ünnepek s a Rákóczi- és Thököly temetése. Sivár érzésre, a történeti, nagy hivatás

meg nem értésére, a nemzet legszentebb törekvéseinek félre- ismerésére, emelkedettebb, magasabb nézőpont hiányára mutat, mikor multunk dicső alakjait felekezetek szerint osztályozzuk, dicsőítjük vagy gyalázzuk, marakodunk fölöttük s foglaljuk le őket magunknak, holott első sorban mindnyájunknak magyaroknak kell lennünk. Elvárjuk már egyszer, hogy a papi történetírók is levetik a római cothurnust s a régi példabeszédet tartják szem előtt: Barátom Plato, barátom Aristoteles, de legjobb barátom az igazság. (Amicus Plato, amicus Aristoteles, sed magis amica veritas!)

S. Szabó József.

T Á R C Z A.

Babylonia és Assyria.

A két folyam, a Tigris és Eufrates országainak története és kulturája az általános tudományos érdeklődés mellett két különös szempontból is érdekelhet bennünket. Az ásatások útján felszínre került emlékek jelentékenyen kibővítették és új világításba helyezték Babyloniának és a Bibliának sok oldalú érintkezését. A két folyam országának legrégebb lakói, a szumirok pedig a magok nem-sémi nyelvével és különleges írásmódjukkal, az úgynevezett ékirással és bámulatos kulturájukkal kétszeresen magukra vonják a nem-sémi és nem-árja népek érdeklődését.

A babyloniai és assyriai régiségekről, a két folyam országaiban eszközölt ásatások eredményéről az angol, német és francia népek körében az utolsó 40—50 év alatt nagyon gazdag részlet-irodalom fejlődött ki. De olyan összefoglaló munka, mely Babyloniának és Assyriának eddig ismeretes kulturáját áttekintő modorban tárgyalja, a külföldi irodalomban is nagyon ritka. Annál nagyobb elismerés illeti a m. t. Akadémiát, hogy az assyriológiában különben is szegényes irodalmunk e nagy hézagának kitöltése végett megbízást adott Mahler Ede múzeumi tisztviselőnek a Tigris és Eufrates közén lakott ókori népek történetének megírására. A néhány héttel ezelőtt megjelent munka,¹ bár irodalmi formájában és szerkezetében nem igen kiváló és nyelvében nem eléggé magyaros, de a fődologban, az assyriologia eredményeinek összefoglalásában értékes, mert tudományos színvonalon álló munka.

¹ *Babylonia és Assyria*, írta Mahler Ede, a M. T. Akadémia könyvkiadó vállalatának LXV. kötete.

Általános bevezetés után, mely a forrásokat ismerteti és méltatja, az I. fejezetben az országot és lakóit, név szerint a szumir őslakókat s a később bevándorolt semitákat ismerteti. A II. fejezetben az állam szervezetről és a közigazgatásról ad érdekes képet, a Hammurabi-féle törvénygyűjtemény alapján. A III. fejezet a családi életről szól, szintén a Hammurabi törvénykönyve nyomán. A IV. fejezet a vallás és a halotti szertartások ismertetése. Az V. fejezetben Babylonia nyelveiről (köztük a szumir nyelvről) és írásáról nyújt áttekintést. A VI. fejezet a babyloniaiak tudományáról és irodalmáról értekezik, a különböző ásatások alapján. A VII. fejezet a babyloniai művészetet ismerteti és méltatja. A VIII. fejezet Babylonia chronológiáját és összefoglaló történetét adja. A könyv szövegét 43 kép díszíti és illusztrálja.

A két folyam országainak legrégebb elnevezése az ékiratokon *Szumir és Akkád*. Szumir nemcsak Dél-, hanem Észak-Babyloniát is jelentette, tehát a Tigris és Eufrát folyók között elterülő egész síkságot; míg Akkad alatt a Tigris folyó és az elamita meg a méd hegység között fekvő felföldet kell értenünk. A bibliai *Khaldea* elnevezés, mely a feliratokon Kaldunak felel meg, eleinte Dél-Babyloniának csak egy részét jelentette, később azonban az egész birodalomra vonatkozott. *Assyria* Babyloniától északnyugatra, a Tigris bal partján terült el és csak *Assur* városa feküdt a Tigris jobb partján. Babylonia leghíresebb városai: *Babylon* az Eufrát bal partján; *Nippur*, Bél istenség ősrégi templomával; *Ur*, a holdistenség templomával, Ábrahám őshazája, Gudia híres papkirály székhelye (Kr. e. 3000 évvel); *Larsza*, a bibliai Elazár; *Uruk*, a bibliai Erekh, Istár istennő tiszteletének egyik helye. Assyriában *Assur*, de főleg *Ninive* a két leghíresebb és legrégebb város.

Babylonia és Assyria lakói ugyanazon néptörzshöz tartoztak, ugyanazon a nyelven beszéltek és egyforma volt írásuk, kulturájuk és vallásuk is. Sémiták voltak, tehát a hébereknek, féniciáknak és araboknak legközelebbi rokonai. Babylonia őslakói azonban nem voltak sémiták. Legelőször, legrégebben az Ázsia belsejéből nyugat felé nyomult *szumirok* telepedtek meg e területen, a kiknek az ékirás és sok más fontos művelődési tényező föltalálását tulajdonítja a mai assyriologia. A szumirok faji és nyelvi hovatartozását azonban mind a mai napig nem sikerült biztosan megállapítani, csak az bizonyos, hogy *a szumirok nem voltak sémiták*. A szumirok, minden valószínűség szerint, oly néptörzshöz tartoztak, a melyben ama népcsaládok elődjét kell látnunk, a melyből a turánok is származtak. A történeti időben, a mikor

az ékirású források megszólalnak, a szumir nyelv már kihalt és csak mint irodalmi holt nyelv volt használatban, oly módon, mint manapság a latin nyelv a nyugateurópai népeknél.

Babylonia és Assyria lakói leginkább földműveléssel foglalkoztak. Egyiptom mellett Babylonia volt az ókor legelső földművelő országa. Földjüket ügyes csatornázás által kitűnő szántóföldekké és kertekké alakították Babylonia őslakói. A csatornák az Eufrátest egyrészt a mélyebben fekvő Tigrissel, másrészt a tengerrel kötötték össze. A most pusztá és kopár Mezopotámia, mely az ő mérget lehelő mocsaraival valóságos halál völgye, a hajdankorban Ázsia éléskamrája volt. E mellett nagy súlyt vetettek az iparra és a kereskedelemre is. Iparuk főágai a tégláégetés, az aszfaltgyártás, a kosár- és gyékényfonás, a fa- és elefántcsont-faragás, a vászon- és posztó-szövés, a biborfestés és a himzés voltak; de sok sót és petróleumot aknáztak ki sótartalmú naftaforrásaikból és az illatos olajokat és kenőcsöket is nagyban gyártották. Ezek folytán az ország lakói általános jóllétben éltek s a városokban fényes és pompás élet folyt. A legnagyobb csodálattal kell ez ország régi lakóira gondolnunk, a kiknek bámulatosan magas művelődése és gazdagsága kiáltó ellentét a mai törpe utódok szellemi-erkölcsi elesettségével és iszonyatos anyagi nyomorával szemben.

Az állam legelső szervezete a régi Babyloniában is az úgynevezett törzsszerkezet volt. Minden városnak megvolt a maga külön törzsfője, a ki a királyi és a papi hatalmat egy személyben gyakorolta. A pap-királyok neve *patiszi* volt. A hatalmasabb patiszik leigázták a gyengébbeket, nagyobb városokba és azok vidékeire csoportosították alattvalóikat. Ily módon a Tigris és Eufrátes mentén már Krisztus előtt 3—3¹/₂ ezer évvel tekintélyes pap-királyságok (patisziságok) keletkeztek, a melyek között leghíresebbek: északon az akkádok királyai *Agade* vagy Akkad székhelylyel, a melyek között különösen I. *Szárgon* akkad királyt emelik ki az ékiratok; délen a szumirok királyai, köztük a leghatalmasabb *Gudia* szumir papkirály, a ki Hanna városát (a későbbi Ninivét) alapítja; középen Babylon városának királyai, a kiknek néptörzse a legvagyonosabb s úgy látszik, a legműveltebb is volt. Körülbelől 2000 évvel Krisztus előtt *Hammurabi* volt Babylon városának a királya, a kinek nagy és hatalmas egyénisége szerencsés háborúk és bölcs kormányzás által egységes birodalommá egyesítette és Babylon városa alá hajtotta a Tigris és Eufrates mentén elszórt összes papkiráltságokat. Hammurabi „Babylon királya, Szumir és Akkad királya“ czímet vett föl

és 55 évi bölcs kormányzásával hosszú időre megvetette alapját a régi Babylonia nagyságának. Dicső uralkodásának hosszú idejéből rengeteg sok ékirásos emlék maradt fenn; számos szerződési tábla, épületfelirat, hadjáratok leírása, de mindenekfelett az 1902-dik évben a francziák által Szuzában lelt és a párizsi Louvrebán őrzött dioritkő a rája vésett 282 törvényszakasszal, a melyek fényesen bizonyítják, hogy Hammurabi nemcsak nagy és hatalmas király volt, hanem a világtörténet legkimagaslóbb alakjai közé tartozik. Hammurabi e törvénykönyve azt is mutatja, hogy ez az igazán nagy fejedelem uralkodásának hosszú idejét nemcsak dicsőségesen vezetett háborúkra és nagyszabású építkezések hosszú sorozatára fordította, hanem a békének oly műveire is, a melyek az egész ország és nép boldogságának hosszú időre alapul szolgáltak.

Mähler könyve egész tartalmukban közli (ez az első magyar fordítás) Hammurabi híres törvényeit, a melyek kétségkívül régebbiek, mint a Biblia Mózes-féle törvényei. Bevezető sorai ekként szólnak: „Hogy az erős el ne nyomja a gyöngét, hogy az árvákat és özvegyeket biztosítsam, Babylonban, Anu és Bél városában, fölemeltem azok fejét; Isagiluban, a templomban . . . az ország igazságszolgáltatásának, a vitás kérdések eldöntésének és a bajok meggyógyításának céljából drága szavaimat emlékkövemre irattam és rávéstem képemet, mint az igazságosság királyának képét . . . Samasnak, az ég és föld nagy birájának parancsára tűnjék föl az igazságosság az országban; uram, Marduk parancsából ne érje pusztulás emlékemet. Örökké hangoztassák nevemet Isagiluban, a melyet szeretek. Az elnyomott, a kinek pörös ügye van, jöjjön képem elé, olvassa a föliratot és tudja meg drága szavaimat; a fölirat világosítsa meg ügyét és derítse föl jogát! Megkönnyebült szívvel fohászkodjék azután: Hammurabi olyan úr, a ki atyja alattvalóinak! Később is, örökkön örökké tartsa szeme előtt az ország királya az igazságosság szavait; ne változtassa meg a törvényt, a melyet én adtam az országnak, se a határozatokat, a melyeket én rendeltem; emlékemet ne rongálja meg! Figyeljen a szavakra, a melyeket a föliratban irtam; mutassa meg neki a fölirat az országhelyi kormányzás vezérfonalát, elvét és törvényét, a melyet én adtam; a döntéseket, a melyeket én mondtam ki. Ezek szerint uralkodjék alattvalói fölött, szolgáltasson nekik igazságot, hozzon határozatokat, irtsa ki országából a gonoszokat és vétkeket s részesítse alattvalóit jóllétben! Én vagyok Hammurabi, az igazságosság királya, a kinek Samas adta a jogot“.

Ezt az emelkedett szellemet, ezt a fejlett jogérzékenységet és

humánus lelkületet tanusítják Hammurabi törvénykönyvének egyes szakaszai is. Tartalmukat tekintve, a törvények először a perrendtartást szabályozzák, azután a lopásra, rablásra, csalásra, sikkasztásra, gyilkosságra, emberölésre stb. vonatkozó, úgynevezett büntetőjogi rendelkezéseket tartalmazzák; nagyon részletesek a házasságjogi törvények, a melyek nemcsak a házaspár jogigényeit és a gyermekek jogait szabályozzák, hanem kimerítően tárgyalják a házassági ígéretet, az elválást, a házasságtörést és a többnejűséget is. Tizenkét szakasz a talio (vagy hasonlóval megtorlás) törvényeit foglalja magában, másik tizenkettő a sebészekről gyógyítás céljából ejtett sebekről tárgyal, hat pont az építőmester felelősségét állapítja meg, másik hat a hajózás és a hajós jogait és kötelességeit szabályozza. Újabb tizenkét szakasz a kölcsönkért állatokról és az őket ért vagy általuk okozott károkról szól. Végül a munkaadók és a munkások jogviszonyait tárgyaló szociális törvények s legutoljára a rabszolgákról szóló rendelkezések olvashatók.

Hammurabi törvénykönyvének egyik legérdekesebb része a házasságra vonatkozó intézkedések (127—194. törvénytörvények). A házasság érvényességének alapvető feltétele a házassági szerződés, a miből világos, hogy Hammurabi törvénykönyve már ismerte a kötelező polgári házasság rendszerét. Ha valaki, mondja a törvény 128. szakasza, megnősül, a nélkül hogy házassági szerződést kötött volna, akkor az a nő nem törvényes felesége. A szerződésben a jegyesek szülei azt az összeget is megállapították, a melyet a vőlegény a menyasszony vételdijaként (ezt *tirhatu*-nak nevezték) a menyasszony apjának fizetni tartozik. Ezenkívül a szerződésben meghatározták a *hozomány* nagyságát és a férj részéről a feleségnek adandó ajándék vagy *hitbér* értékét is. A házasság az egynejűség rendszerén alapult, de gyermektelenség esetében a férjnek jogában állott másik nőt vinni a házához, de ez az úgynevezett *mellékfeleség*, a törvényes feleséggel nem volt egyenrangú (146. §.). A házasságot a törvény által megszabott esetekben fel lehetett bontani, nevezetesen, ha törvényesen bebizonyították, hogy az asszony tékozló vagy hűtelen; ilyen esetekben az asszony visszakapta a hozományát és a szántóföld, kert és állatok hasznából annyi tartásdíjat kapott, a mennyi a gyermekek nevelésére szükséges volt. De ha a törvény említette esetek egyike sem forgott fenn, akkor a feleség egyszerű elkergetése lehetetlenség volt. Még ha a törvényes feleség gyógyíthatatlan betegségben szenvedett és e miatt más feleséget akart venni, a férj köteles volt beteg felesé-

gét egész ~~haláláig~~ a házában tartani s csak abban az esetben bocsáthatta el, ha ~~az~~ asszony nem akart többé a házban maradni, de ekkor aztán köteles volt az asszony hozományát visszaadni (149. szakasz). Nagyon szigorúan, halállal büntették Babyloniában a házasságtörést; de megkülönböztették, vajjon az asszony anyagi kényszerűségből vagy pusztán fajtalanlásból esett-e hűtlenségbe s a halálbüntetés csak az utóbbi esetre vonatkozott. Általában Hammurabi házassági törvényeiben a feleség, a keleti népek állapotához viszonyítva, meglehetősen független helyzetet foglalt el. Tanúként szerepelhetett, a saját kockázatára tizleteket köthetett, magánvagyonára fölött rendelkezhetett s a gyermekekkel szemben is fontos szülői jogai voltak. De azért nem volt egyenjogú és egyenrangú a férjével.

A régi Babylonia vagyis a szumir nép vallásáról még nem tudott az assyriologia világos és biztos képet alkotni. Az kétségtelen, hogy Hammurabi Kr. e. a XX-dik században már polytheista volt; de az előtte elmúlt idők vallásos hitét még sok homály fedi. A szumir tudósok e kérdésben két párta oszlanak, melyek egyike a polytheismust, másika a monotheismus egyik alfaját vallja a régi babyloniai vallás alapjának. Az indokolások bármily részletezők és bőbeszédűek is, egészben véve nem meggyőzők és döntők. Máhler végkövetkeztése az, hogy mindenesetre téves volna, ha a tudományos kutatás mai álláspontja mellett Babylonia őslakosságánál a monotheismus létezését előre tagadnók. A monotheismus egyik alfaja mindenesetre létezett a babyloniai őstörténet legrégibb idejében; „a mikor a művelődésnek és az emberiség szellemi tevékenységének hullámai megindultak, Babyloniában föltétlenül a monotheismus volt uralkodó“. Minden többséget szükségképen egység előz meg. Egység nélkül nincs kettőség, nincs tehát többség sem. Először tehát *egyistenség* volt és csak ebből keletkezhetett azután a *többistenség*. Az ősvallás valamely primitív, kezdetleges monotheismus lehetett.

A későbbi kori Babylonia és Assyria vallásáról azonban az assyriologia is egész határozottan megállapította, hogy az polytheismus volt, még pedig az úgynevezett *astralis* polytheismus. Az *astralis* vagy csillagimádó polytheismus az összes sémi népek vallásának közös vonása. Az egyiptomiak, afeniciaiak, az arabok, sőt még a bálványozásra hajló izraeliták vallásában is túlnyomó a nap, a hold és a csillagok tisztelete. De a csillagimádás sehol sem volt olyan központi és uralkodó elem, mint Babyloniában és Assyriában, sehol sem állott az astrologia és az astronomia annyira a vallás szolgálatában, mint a Tig-

ris és Eufrates országaiban. A három nagy regio, a melyre a világmindenséget osztották, t. i. a levegő, a föld és a víz, a három nagy isten: *Anu*, *Bél* és *Ia* megnyilatkozási helyei voltak. *Samas* a napban, *Szín* a holdban, *Istár* a Vénus-csillagban, *Marduk* a Jupiterben stb. nyilatkoztatta ki a maga erejét és akaratját. Az istenek nem közvetlenül érintkeztek az emberekkel, hanem álomban, titkos jelekben, de leginkább az égi testek járásában, fényében adták tudtul az akaratjukat; ezért a csillagjóslás Babyloniában a lehető legmagasabb fejlődésre jutott.

Isteneik számára már korán fényes templomokat építettek Babylonia lakói, illetve királyai. Az volt a közhit, hogy ha az istenek védelmét biztosítani akarták maguknak, akkor ezek számára tetszetős lakásokról kellett gondoskodniok, s ez a feladat első sorban a királyokra hárult, mert a király csak úgy biztosíthatta magának az istenek segédelmét, ha vagyónának egy részét templomok építésére és díszítésére fordította. Amur istennek Erekh városában, Bélnek Nippurban, Iának Eriduban, Samasnak Larszában és Szippárban, Istár istennőnek Urukban (Délbabylonia), Akkádban (Északbabylonia) és Ninivében (Assyria), Maruduk istennek (Isagilu, hét emeletű toronnyal) Babelben, Nebonak Borzippa városában, Bélit istennőnek Szippárban volt a temploma, a melyeket pazarul fényes kiállításban, mind az ország különböző királyai építettek. A legkiválóbb két templom, a két főtemplom, a bábeli és a borzippai volt, Maruduknak és Nebonak szentelve. A templommokkal iskolák, templomi könyvtárak és paplakások voltak összekötve, úgy hogy a templomok egész városrészt foglaltak el. Minden templom főkincse a védő isten művészi szobra volt, mely rendszeren tömör ezüsből, néha tiszta aranyból készült s az illető istent emberalakban a neki szentelt állaton ülve vagy állva ábrázolta. Legfényesebb szobra Maruduknak volt Babel városában, a melyet Herodot is látott és leírt.

Az istentiszteletet, mely éneklésből, imádságból és áldozatból állott, a papok végezték. A feliratok sok szép imádság szövegét őrizték meg s a mi rendkívül jellemző, mind szumir nyelven vagy szumir nyelven és sémi fordításban. Úgy látszik tehát, hogy a babyloniaiak nemesak irodalmi, hanem liturgiai nyelvnek is a szumirt használták, ép úgy, mint most a brahmanistáknak a holt szanszkrit, a római katolikusoknak a latin, a mai zsidóknak az óhéber nyelv a templomi szent nyelvök. Imádságaikban van hódolat és bűnbánat, ihlet és lendület, pl. „Istenem, teremtem, ragadd meg karomat, vezesd szám lehelletét, kormányozd kezemet, óh világoosság ura!” Nabopolasszár

a babyloniaiak hatalmas királya, midőn Bilit istennőnek Szippárban templomot emeltet, az építési okmányban ekként imádkozik: „Óh szippári Bilit, hatalmas úrnő, ha befejeztem majd e templomot és te beköltözöl, tégy engem, Nabopolasz-szár királyt, a ki kidiszíttelek téged, örökre erőssé, mint a szippári és babeli téglák. Királyságomat engedd öregbedni hosszú időkig!“ Vagy itt van egy bűnbánati imádság: „Magasztos istennő, kinek parancsszava uralkodik, hozzád fohászkodom. Mi jó nekem, add meg, ki már ifjúságom óta bűnhöz vagyok lánczolva; ételt nem ettem, sírás a kenyerem; vizet nem ittam, könnyű az italom; szívem nem volt víg, lelkem nem ismert örömet, fájdalmasan bevallom: sok a bűnöm, nyomott a lelkem. Óh istennőm, taníts tetteimet megismerni; bocsásd meg, takard el bűneimet, derítsd fel arczomat!“ Vagy álljon itt a királyért való imádság, melyet, úgy látszik, templomszentelés alkalmával mondtak el: „Késő napokat, sok esztendőt, erős kardot, dicsőséges napokkal telt hosszú életet, a királyok között elsőséget adj, oh mindenható, a királynak, a ki ily ajándékokkal kedveskedett isteneinek! Nagyobbítsd birodalmának és uralkodásának határait. Az összes királyok fölött uralkodva és az összes királyok között igazságot szolgáltatva, fehér hajra és magas korra tegyen szert. És ezen idő elteltével vegyen részt az égi udvar ünnepségein és örök életet éljen a boldogok országában és a boldog mezők fényében, szentül az összes idegenek szemében, a kik Assyriát lakják!“

Babyloniában és Assyriában a szellemekben való hit is nagyon el volt terjedve. Az ember minden baját a rossz szellemeknek vagy boszorkányoknak tulajdonították, a melyek az égben és a földben laktak, de időnként az emberekbe is belébújtak. Sárkányok, griffek és más fantasztikus szörnyek képében ábrázolták őket. Hogy tőlük megóvassanak, talizmánokat és amuletteket viseltek az emberek és nem ritkán varázsigéket és ráolvasásokat használtak ellenök. Voltak azonban jó szellemek is, a melyek, miként az angyalok, közvetítő szerepet játszottak az istenek és emberek között. A jó szellemeket emberi testű, keselyű- vagy ember-fejű szárnyas lények képében ábrázolták. A rossz szellemek eltávoztatására bizonyos égetési szertartásokat végeztek a papok. Agyagból, aszfaltból vagy fából boszorkányokat ábrázoló alakokat készítettek, a melyeket éjnek idején varázsigék elmondása közben elégettek. A feliratokon számos varázsfórmula maradt fenn, egyik például így hangzik: „Ki vagy, te tajtékos boszorkány, a kinek szívében lakozik szerencsétlenségem szava, a kinek nyelvén

elvarázsolásom kezdődött, a kinek ajkain megmérgezésem keletkezett, a kinek lábnyomában a halál áll? Te boszorkány, megragadom a szádat, megragadom a nyelvedet, megragadom villogó szemeidet, megragadom gyors lábaidat, megragadom lépő térdeidet, megragadom hadonázó kezeidet és hátadra kötözöm kezeidet. A hold fénylő istene semmisítse meg testedet és taszítson a víz és a tűz torkába. Mint e pecsét kerülete, úgy fakuljon és sápadjon meg arcod, te boszorkány . . . Én, a főpap, meggyújtom a tüzet, meggyújtom a rézserpenyőt, beledobom az oldatot!”

A babyloniaiak a tudományok közül különösen a mennyiségtant és a csillagászatot művelték nagy előszeretettel és kiváló sikerrel. E tekintetben az ókor egyik népének sem voltak akkora érdemei, mint a babyloniaiaknak. A csillagászat terén Babylonia a tanítója a földkerekség összes népeinek. A legnagyobb pontossággal kiszámították a csillagok keltének és nyugtának idejét, a Hold fázisait, a Nap és fontosabb csillagcsoportok culminatióját; ismerték a napfogyatkozás és a holdfogyatkozás periodikus visszatértét; meg tudták határozni a bolygók és a legnagyobb csillagok heliakus keltének és nyugtának idejét; már korán ismerték az állatkör és így a tropikus év csillagképeit. Tőlük tanulta meg az emberiség, hogy az év 12 hónapból, a hónap 30—31 nappól, a hét hét nappól áll, hogy a nappalnak és éjjelnek 12—12 órára való beosztása a helyes, sőt az évszakok kiszámításában is alig hibáztak többet egy félnapnál. Hold-elméletünknek alapja is Babyloniában gyökerezik. A Hipparchos-Ptolemaios-féle időszak legfontosabb csillagászati eredményei mind közvetlenül a babyloniaiaktól származó ismereteken alapulnak. Babylonia királyi udvarának külön udvari csillagásza volt, a ki bejelentette királyának az ég minden fontosabb jelenségeit; a feliratok nem egy ilyen csillagászati jelentést, csillagászati térképet és számtalan számítási táblát őriztek meg, fényes bizonyosságául a babyloniai csillagászat magas fejlettségi fokának.

Babylonia magas fokú kulturájából irodalmi termékek is nagy számmal maradtak fenn. Ezek között legérdekesebbek a legendák, eposok és mythosok töredékei. Legnagyobb részük Asszurbanipalnak (a görögök Szardanapaljának, a ki Kr. e. 668—626-ig uralkodott) Kujundsikban fölfedezett könyvtárából való. Ide tartozik a világ teremtéséről szóló babyloniai legenda vagy az úgynevezett *Khaldeai Genesis*, a vízözönről szóló elbeszélés vagy az úgynevezett *Gilgamos epos* és az Istár istennő poklokra szállását tárgyaló mythos, vagy röviden: az *Istár-mythos*.

A *Khaldeai Genesis* tárgya a világteremtés. Kezdeté: „Azon időben, midőn fönn az ég nem volt még megnevezve s lent a földnek még nem volt neve, nemzöjük, az őскеzdet oceánja és anyjuk, a zúgó Tiámat (tenger) vizei egybegyűltek, mikor a mezők határolva nem voltak és a barázdák nem látszottak: azon időben az istenek egyike sem létezett, nevet nem viseltek, rendeltetésök nem volt. De azután megszülettek az istenek; Lakhum, Lakhamu voltak az elsők. Hosszú idők tűntek le, sok idő mult el, míg Ansav, Kisar megszülettek. Hosszú napok jöttek-mentek, hosszú idők multak-teltek, s aztán Anu, Bel és Ia is megszülettek“.

A *Gilgamos-epos*, úgy látszik, csak egy része a babyloniai nagy hőskölteménynek. Hőse Gilgamos, Erekh város felszabadítója és Istár istennő kedvence. Az epos tizenkét énekre oszlik, melyek közül a 11-dik ének a vízözönt beszéli el. Jellemző, hogy a vízözönről való elbeszélés nagyon sok lényeges vonásában egyezik a bibliai vízözön elbeszélésével, de a személyei mások (Noe = Szitnapistim), theológiája polytheistikus (Ia a mentő istennő, Anu, Bél, Ramman, Nabú, Nergál, Ninib, Adad stb. istenek és Istár a csapodár szerelmi istennő, szerepelnek benne) és Nizir ország hegye tartja fönn a mentő hajót. Az epos Kr. e. a XXII. évszázadból való, de vannak sokkal későbbi időből (Kr. e. I—II. sz.) való részletei is. A Gilgamos-eposnak a vízözönről szóló éneke sok fejtevést okoz a régiségtudósoknak, különösen abból a szempontból, hogy minő összefüggésben áll a bibliai vízözön elbeszélésével. A Biblia és Babylonia ezen a ponton is közelről érintik egymást. De a tudomány még nem tudott dönteni a föltehető három eshetőség között: vajjon Babylonia vette-e át a Biblia elbeszélését, vagy a Biblia dolgozta át monotheista szellemben a babyloniai elbeszélést, avagy a Biblia és Babylonia közös hagyományból merítve, az monotheista, ez polytheista szellemben írta meg az eseményt?

Híres terméke az ősbabyloniai költészetnek az *Istár poklokra szállása* című mythos. Istár a legfőbb és legnépszerűbb istennő a khaldeai női istenek között. Félig-meddig a görög Afroditének és a római Vénusnak felel meg. De az egyénisége kettős: egyrészt az érzéki szerelem és a termékenység istennője, másrészt a harcz és háború hatalmas úrnője. Az Istár-mythos tartalma a következő. Egy férfi a nőtestvére halálát siratja. Paphoz megy tanácsot kérni, hogy a halott lelkét miként lehetne kiszabadítani az alvilágból. A pap, hogy példát mutasson, hogy az alvilág kapui nem legyőzhetetlenek, elmeséli Istár poklokra szállását és azután azt tanácsolja neki:

„Ha Istár a nővéredet nem bocsátja szabadon, fordítsd feléje az arczodat; Tammuznak, ifjúkori férjének önts tiszta vizet; hints a hullára drága balzsamot; a hullát öltöztess áldozati ruhába“ stb. A gyászoló megfogadja a pap tanácsát s nővére koporsója mellett elvégzi a kívánt halotti szertartásokat. Maga az Istár-mythos így kezdődik: „Az ország felé, a melyből nincs visszatérés, az ország felé irányozta gondolatait Istár, a holdisten leánya. A sötétség háza, Irhalla székhelye felé, a ház felé, a melyből, a ki belép, soha vissza nem tér; az ösvény felé, mely vissza nem vezet; a ház felé, a melyben nincs világosság; a hely felé, hol port és sarat esznek, hol sötétségben laknak és pehelyruhába öltöznek, mint a madarak“ stb.

Rendkívül becses irodalmi emlékek kerültek napfényre a nippuri Bel-templomban az amerikai expeditio által eszközölt ásatások révén is. Nippurban megtalálták a Bel-templomi könyvtár 23 ezer ékirásos darabját, a melyek közül a legbecsesebbek a Kr. e. második és első évezredből való úgynevezett király-évkönyvek, a melyekben a királyok építkezései és hadi tettei vannak följegyezve. A királyévkönyvek Babylonia őstörténetére nézve igen becses forrásművek, a melyekből valószínűleg még a khaldeai kronológiát és a történelmi fejlődésnek most még sok tekintetben homályos menetét is sikerülni fog megállapítani. S ezzel kapcsolatban az is remélhető, hogy a Biblia és Babylonia sokoldalú érintkező pontjaira is új fényt derít az assyriologia, a melynek eddigi felfedezései is évről-évre -újabb bizonyítékokat szolgáltatnak az ó-testamentomban megírt dolgok igazsága mellett.

Így újul meg s nyer megerősítést a tudomány minden újabb lépésével a régi keresztyén igazság, hogy Istenigéje meg nem szégyenül, s hogy a keresztyén vallásnak nincs oka félni a tudomány valódi felfedezéseitől.

Váradí F.

KÜLFÖLDI EGYHÁZI SZEMLE.

Külföldi egyházi élet.

Liberalizmus redivivus! — hangzik a hazai sajtó ama részében, mely nem tud beletörődni a megváltozott viszonyokba. Pedig a jelszó hamis; a remény csalóka. A liberalizmus Európa-szerte lejárta magát — mint politikai pártprogramm.

Talán e helyen nem is volna szükséges hangsúlyozni az utolsó szavakat: „mint politikai pártprogramm“. Hiszen mi protestánsok teljes mértékben meg vagyunk győződve arról, hogy a „liberalizmus“ soha le nem járhatja magát, hanem épen úgy ezé a jövő, a minthogy ezé volt a múlt is közel egy századon keresztül.

Persze a figyelmes olvasó előtt azonnal kiderül a félreértés oka. A „pártprogramm“, a „politikai pártprogramm“: ez a kifejezés az, mely mindeneket összezavar. Mert hát tudnunk kell, hogy a liberalizmus nemcsak az állami és társadalmi kérdéseknek szabadelvű felfogását és kezelését jelentette a politikai életben, hanem az állam és. társadalom viszonyában azt az álláspontot is, mely az individualizmus szabad s korlátlan érvényesülését akarta megóvni az emberi társas élet minden terén s így az államban is. „Hadd menjen, hadd cselekedjék“ — az egyén: ez volt a liberális politika társadalmi jelszava s a mai viszonyok épen ezzel szemben lépnek fel a legkiméletlenebb nyerseséggel.

Mindazokban az államokban, hol a társadalmi viszonylatok eroje az individualizmussal szemben a kollektivismust, vagyis szocializmust előtérbe tolták, a régi liberalizmus, mint pártpolitikai programm, többé meg nem maradhat, magát fenn nem tarthatja. Ezért helytelen dolog, ha magas állásban levő vagy volt egyének a mi mai romlott kőfalaink törmelékein ülve s Máriusként sirva, azzal biztatják a liberalizmus barátait, hogy ez az irányzat nem halt meg, hanem csak aluszik és

alkalomadtán újjá éled, mint akár Franciaországban vagy Németországban.

Nekünk protestánsoknak, de különösen magyar protestánsoknak, a liberalizmus felettből szívünkhöz van forrva. Ezért támogattunk állami politikánk mezején minden olyan politikai programot, mely a liberalizmus bélyegét viselte magán. A nagy nemzeti ébredés idején Széchenyi és Kossuth — t. i. Kossuth Lajos — hitsorsosainknak politikai eszményei voltak. A kiegyezés után pedig szintén megoszolva, de mindig azokkal tartottunk, a kik akár a közjogi alap védelmében, akár annak ostromában, közjogi ideáljaikat a liberalizmus társadalmi eszményével kapcsolták össze. Ma már látjuk, hogy a politikusokban és a politikában csalódtunk. Az a szabadelvűség, mely a „kegyelemből hit által való megigazulás“, a „sola gratia et fide“ tanából fakad, soha és semmi körülmények között nem párosulhat elválaszthatlanul a politikával, az „exigenciák tudományával“. Ezért nekünk napjainkban sem e hazában, sem ennek határain kívül nem szabad többé a szabadelvűség, a liberalizmus kérdését az ú. n. politikai liberalizmus mérő szalagja alá vonnunk és szent eszményünk életerejét a politikai liberalizmus haladása vagy hanyatlása tüneményeiből megítélnünk.

Sokat szólottunk már ezen a helyen a franciaországi egyházi állapotokról, a francia kormánynek az egyházakkal, első sorban a róm. kath. egyházzal szemben elfoglalt álláspontjáról. Talán nem lesz szerénytelenség, ha az elmondottakra hivatkozva, egyszerűen állítjuk és nem is bizonyítjuk, hogy a francia parlamenti többség politikai programja nem a régi értelemben vett liberalizmus, hanem radikalizmus. És éppen azért minden bizonyítás nélkül is ki merjük mondani, hogy a magyarországi volt liberális „politikuskok“, a francia egyházpolitikára hivatkozva, hiába varrnak hímet a liberális politika renaissance-áról.

Mert hát talán eszünkben van még a hazai ú. n. egyházpolitikai küzdelem? Emlékeztünk-e még rá, hogy a Csáky-féle híres elkeresztelési rendelettel szemben a róm. kath. klérus a lelkiismeret kérdését szegezte szembe? És ugyan mit csinált a magyar állam?! Azt mondotta-e, hogy az állam feladata polgárainak vagy azok egy tekintélyes részének szellemi s erkölcsi integritását megvédelmezni minden támadás ellen, még ha az ellenfelek arra hivatkoznának is, hogy őket a lelkiismeret kötelezi a máshitűek molesztálására? Dehogy! A magyar állam, akkori liberális politikájánál fogva, azt mondotta, hogy neki ugyan semmi köze a felekezeti mérközésekhez, neki ugyan

semmi köze egyik vagy másik felekezet hatalmi aspirációihoz, de a maga részéről el kíván kerülni minden alkalmat, melyből a felekezeti lelkiismeret sérelmet szenvedhetne. Azaz tehát a magyar liberális politika teljes mértékben honorálta a felekezeti aggresszív jelleget, a mennyiben az nem ő ellene, hanem más felekezet ellen irányult, úgy gondolván, hogy ez a jelleg az illető felekezet individuális jellemvonása, melyet neki, mint — akkor liberális kormánynak — respektálni kötelessége.

Valóban nagyot téved az, a ki a franciaországi mostani viszonyokat a mi egyházpolitikai küzdelmeinkkel összehasonlítva, a különbséget csak abban látja, hogy nálunk a róm. kath. felekezet a többi felekezetekre, Franciaországban pedig egyenesen magára az államra nézve lett veszélyes. Ez a liberalizmus szempontjából, mely minden egyéniséget elismer, legfeljebb túlterjeszkedésében a társadalmi együttélés szempontjából korlátolt, teljesen közönyös. A francia egyházpolitika vezérgondolata egyenesen az, hogy a szociális élet összhangja szabja meg az egyéni érvényesülés mértékét s ezért, ha bármely tényező egyénisége a társadalmi együttélésre veszedelmes, ennek az egyéniségnek ama jellemvonásait, melyekből a veszedelem fakad, egyszerűen ki kell gyomlálni. Ezért van, hogy a francia egyházpolitika vezéreszméje nem a „szabad egyház szabad államban“, hanem a társadalmi egyenlőtlenségek és bajok egyik főfő okozójának, az állampolgárok valláserkölcsi életében parazita módjára élősködő hierarchiai szervezetnek megdöntése.

Felesleges magyaráznunk, hogy az ily egyházpolitika egyáltalában nem „liberális“ a régi értelemben, hanem radikális, melyet az individualisból a szociális féle haladó állami társadalom létfeltételei indikálnak.

Forduljunk most a németországi példa felé s lássuk, hogy vajjon lehet-e itten is beszélni a liberalizmus újjászületéséről? Mi ezt kereken kétségbe vonjuk. Nemcsak azért, mert az egyébképen liberális gondolkozású egyénekre támaszkodó kormányzat még nem okvetlen liberális kormányzat, — mint mi magyarok manapság az abszolút többségben levő s eddig mindig liberális színezetű függetlenségi és negyvennyolczas párt uralma mellett sajnosan tapasztaljuk — hanem sokkal inkább azért, mert már Németországban is annyira előrehaladt az állami és társadalmi élet szocializálása, hogy többé az egyéniségnek azt a szabad érvényesülését, melyet a politikai liberalizmus tantétel és sarkigazság gyanánt hangoztatott, még csak álomban sem lehet megkísérelni, érvényesíteni. Ezért nem

lehetetlen ugyan, hogy Németországban idővel összeverődhetik egy liberális párt, de ez többé az egyén s a társadalom küzdelmében nem állhat már az egyéniség feltétlen védelmezői közé.

Sohasem hagyhatott bennünket, magyarokat, érintetlenül semmi nagyobbzású esemény, mely második nyugati szomszédságunkban, a nagy német földön történt. Mi tús, tagadás: kulturánk egyetlen idegen forrásból sem merített annyit, mint a nagy német nemzetéből s politikai sorsunk is sok-sok századokon át megérezte azt a függőségi viszonyt, mely az idegen kultúra hatásából származott. Éppen így manapság sem közönyös reánk nézve az, hogy abból a hatalmas arányúnak ígérkező küzdelemből, mely a németországi szélsőpártok között egyfelől s az úgynevezett nemzeti s többségükben liberális pártok között másfelől megindult, melyik iránykértül ki győzedelmesen. Tudjuk, hogy a centrum és a szociáldemokrácia, a „fekete és vörös“ pártok, kezét fogtak a nemzeti egyéniség letiprására s így diadaluk nemcsak az 50 milliónyi népnek sorsára lesz döntő befolyású, hanem mindennütt, hol ugyanazon erőművi tényezők munkálnak a társadalmi szervezet átalakításán. A mi a küzdelemben az egyedüli vigasztaló: az, hogy az irányzatok nyílt kártyákkal játszanak. A két szélső párt kezét fogott ugyan a választási harcban, hanem azért mindkettő fenn hirdeti, hogy közöttük kiegyenlíthetetlen ellentét van s mostani egyesülésük végcélja: közbelső pártok elsőprésével egyik oldalon a konzervatív, másik oldalon a radikális társadalompolitika megvalósítása. A „suum cuique“ oly mottó ma már, melyet csak igen kevesen választanak maguknak jelszóul.

Talán nem lesz felesleges, ha éppen a német viszonyokból némi hazai parallelt vonunk, hogy jobban láthassunk a jövőbe.

A német centrum nemcsak katolikus párt, mely a túlnyomóan protestáns birodalomban saját felekezete érdekeinek védelmét tűzte ki élete céljául, hanem egyenesen ultramontán párt, a nagy német nemzet rekatholizálásának és aztán a középkori katolicizmus feltámasztásának célzatával. Neki minden eszköz jó, melylyel domináló politikai befolyást biztosíthat magának. Egyebeket mellőzve, legyen elég megemlíteni, hogy oly retrográd szellemű népiskolai törvényt tudott magának csak nem régiben is kiereszokolni, mely a kontinensen páratlan s mely a mult év augusztusában Essenben tartott katolikus nagygyűlés egyik szónokának, dr. Porschnak szavai szerint, teljesen kielégíti a katolikus igényeket. Ez a párt

felhasználva. helyzetét, t. i. hogy a kormány kénytelen volt reá támaszkodni, a német gyarmatokban olyan felekezeti missziót folytatott, mely a nemzeti érdekekre veszedelmessé vált. És mikor a kormány ezt nem tűrhette, a kamarában leplezte a katolikus hittérítők üzelmeit: a párt a kormány ellen fordult s ennek a gyarmati ügyek rendezéséhez szükséges költségekre vonatkozó javaslatát megbuktatta. Erre következett a birodalmi kamara feloszlatása s a most meginduló választási harcz. A kérdés tehát, mely fel van állítva, ez: vagy szabad garázdálkodás a katolikus misszió számára Német-Kelet-Afrikában, vagy megsemmisítése ennek a kiaknázhatatlan gazdagságú piacnak, melyre a hatalmas arányokban fejlődő német iparnak oly nagy szüksége van, mint a mindennapi kenyérre. Az előbbivel együtt jár a centrum kormányparti politikája, az utóbbival fenyeget a „fekete és vörös“ internacionális egyesült ellenzék.

Bizonyos tekintetek nem engedik, hogy a parallelt minden irányban megvonjuk. De elég lesz reá mutatnunk néhány kiáltó tényre, melyet letagadni semmiféle frázissal, megmástitani a legnagyobb jóhiszeműséggel sem lehet.

Íme az úgynevezet egyházpolitikai törvények teremtette új helyzetből támadt magyarországi néppárt feltűnése óta törvényhozásunk úgy juridikai, mint társadalmi, mint közgazdasági, hagyján, hogy kultusz- és kulturális kérdésekben is, hol konzervatív, hol retrográd irányokat követ. Nem mindig ugyan és nem mindenben, de a közszabadság, a társadalmi nivelálás, a felekezeti egyenjogúság s az interkonfessionális oktatás kérdéseiben befolyása nyilvánvaló. Az egyházpolitikai törvények életbeléptetése óta valami diabolikus erő működött mindannak, a ki és a mi liberális, a kigyomlálásán. És ma már ott vagyunk, oda jutottunk a XX. század elején, a honnan a legelmaradottabb nyugati állam, Spanyolország is szabadulni igyekszik. Oktatásügyünk jó nagy része szerzetes és apácza kézben van s állami pénzt juttat, a kultúra ápolásának ürügye alatt, oly intézmények részére, melyek szegénységet fogadott „egyénekből“ állanak s melyek a modern kulturának ezer éven át a legmakacsabb ellenlábasai voltak. Ott van ugyan még a hivatalokra való képesítés dolgában a régi törvény, hogy „felekezeti különbség nélkül“: de immár még is azt kérdik a miniszteriumokban, s első sorban a magyar kir. vallás- és közoktatásügyi miniszteriumban: katolikus-e vagy akatholikus a jelölt. Régi törvények tiltakoztak a túlságos papi befolyás ellen a kormányzati tevékenységnél és ma Magyarország

szellemi életének irányításában indirekt befolyása, nagy befolyása van az „erdélyi püspöknek“.

Ad vocem: „erdélyi püspök“. Wlassics volt közoktatásügyi miniszter — saját bevallása szerint — „udvariasságból“ rendelte el e cím kötelező használatát. A mai kormány „udvariasságból“ közli a református zsinattal ennek törvénytervezetere a „maga“ megjegyzéseit, nehogy a munkákat a felségtől utasíttassék vissza. Ugyan ki gondolna arra, hogy mióta parlamentáris kormány van a hazában, azóta nincs „erdélyi püspök“ és hogy a törvényes eljárás megszokott és szabatos útjáról nem szoktak „udvariasságból“ letérni.

Ha valamennyi jelenséget összefoglalunk s ha látjuk, hogy a nagy politikai felfordulásnak minő társadalmi és kulturális következményei vannak: nem lesz nehéz kihámozni a katasztrófák előidéző okait. Induljunk el annak a kompassznak irányában, mely a „cui prodest“ felé mutat és rögtön otthon leszünk. Mert nyilvánvaló, hogy a nagy rázkódás sem a nemzeti államnak, sem a közgazdasági emelkedésnek, sem a társadalmi egybeforrásnak, sem a közélet tisztaságának nem váltott javára, ellenben a felekezeti reakciós törekvések vígan úszkálnak a zavaros áradat felszínén.

De hagyjuk el ezt a szomorú vidéket, mely még azzal a veszedelemmel is fenyeget, hogy az egyházi tényezők hatalmi törekvéseinek politikai csuháit szellőztetve, illegitim politizálásban találtatunk bűnösöknek. Ne keressük a dolgokat, melyek bennünket elválasztanak, hanem azokat, a melyek egyesítenek. Igaz, hogy erről az „egyesítésről“ nehéz dolog némi keserű humor nélkül szólni, de próbáljuk meg, mert hát Németországban ez a kérdés nagyon komoly színezettel bír.

Arról van ugyanis szó, hogy a szociáldemokrácia az ő materialisztikus evangéliumánál és törekvéseinél fogva minden pozitív vallásnak tagadója és támadója levén, sokan úgy protestáns, mint katolikus részen szükségesnek tartják, hogy vállvetve s kezet fogva működjék a két nagy felekezet a szociális bajok orvoslásán s e mellett az atheista irányú szociáldemokrácia által behálózott munkásság valláserkölcsei nevelésén.

„Keresztyén szociálizmus“, „keresztyén munkás-szövetségek“, „keresztyén szakegyletek“, ez a jelszó a pozitív körökben. Előttünk fekszik egy felhívás, melyet a katolikus és evangélikus munkássegyletek vezetői együtt írtak alá, melyben a keresztyén szakszervezetek tagjait, a keresztyén és nemzeti szellemű német munkásságot szoros összetartásra és csatlakozásra hívják fel s a szociáldemokrata szakszervezetektől való tartózkodásra intik. Nem kívánunk sérelmet elkövetni az

oly buzgó Stöcker, Weber stb. ellen, kik a keresztyén szellem mélyülésétől várják a szociális bajok orvoslását, de még sem hallgathatjuk el azt a viszás helyzetet, hogy míg ők Pieperrel, Walterbachhal s a katolikus munkás-egyesületek más vezetőivel kezét fognak a szociáldemokrácia ellen; addig maga a centrum a szociáldemokráciával a legbizalmasabb közelségben indul a politikai kampányba.

Tényleg ott van a szociáldemokrácia részéről minden pozitív vallás ellen irányuló ádáz támadás, melylyel szemben kötelességök lenne mindazoknak kezét fogni, kik az emberi társadalom evoluciójában a vallási és erkölcsi tényezők elsőrangú szerepét felismerték: de vajjon lehetséges-e a komoly együttműködés akkor, mikor ultramontán részről azt tapasztaljuk, hogy folyton két vasat tartanak a tűzben abból a célból, hogy az ő retrográd társadalmi irányzatuk számára a politika mezején diadalt csikarjanak ki.

„Hazafi és keresztyén szellemű munkások!“ Ismerjük-e mi is ezt a fogalmat? Úgy tetszik nekünk, hogy Németországból hamar átjutott hozzánk Pieper és Weber együttes felhívása. A karácsonyi szent ünnepek alkalmából itthon is volt szó „nemzeti munkások“ kongresszusáról. Csak az a baj, hogy a „hazafias munkás“ alatt immár csak olyan katolikus munkást lehet érteni, a ki a „keresztyén-szocialista“ szakszervezet tagja s mint ilyen a püspökök vezetése alatt áll, él s működik nemcsak a társadalmi, hanem a politikai életben is. Nemsokára az előtt a veszedelem előtt állunk, hogy minden protestáns munkás „hazátlan bitanggá“ bélyegeztetik, mert protestáns szellemű szakszervezet nincs, mert katolikus szakszervezetnek nem tagja s mert a létért folyó harcban a tőke ellen csupán a szociáldemokrácia szervezeteiben talál magának támaszt. Ma mikor a munkásság, szakmák szerint, tömör falánxba szervezkedik, hogy tisztességes megélhetését biztosítsa a tőkével szemben; mikor a „szervezett munkás“ egy oly karaktert képvisel, melyhez hozzáfűződött immár az életben a munkához való jog: mikor csupán „keresztyén-szocialista“ és „szociáldemokrata“ munkás-szervezetek léteznek: a mi árván hagyott protestáns munkásaink gondozatlanságából hamarosan fel fog kerekedni ellenünk, protestánsok ellen, egyének és egyházi hatóságok ellen a vád, hogy mi szántszándékkal ülünk összedugott kezekkel s így szántszándékkal engedjük be hitsorsosainkat a „vörös internacionálisizmus“ karjaiba, hogy talán lelkünk belsejében mi, a Bocskayak, Bethlenek, Rákócziak népe és utódai, mi is „hazátlan bitangok“ vagyunk.

A ki e sorokat olvassa, talán mosolyogni fog a fenti

sorok naivságán. De nagyon kérjük az illetőt, hogy ha netalán terhére volna a lefolyt két esztendő politikai életének némely tanulságait tárgyilagosan megrostálni: akkor gondoljon arra, hogy Franciaországban a legvadabb klerikálisok a nacionalisták. vagyis a „nemzeti párt” s hogy ezeknek a „nemzeti hősöknek” garázdálkodásától éppen a „hazátlan bitangok” mentették meg a nemzeti szellemű, a felvilágosult, a feltétlenül szabadelvű francia köztársaságot. Az ultramontán, ha kell, az ő klerikális eszméi diadaláért ma udvaronc lakáj, holnap frigiai sapkát visel, ma — hazai nyelven szólva — „muszkavezető”, holnap „nemzeti hős”, de mindig klerikális, mindig ultramontán marad. Ez már az ő levetkőzhetetlen naturája.

p—f.

IRODALMI SZEMLE.

a) Hazai irodalom.

S. Szabó József: Az orsz. ref. tanáregyesület Évkönyve az 1906—1907. tanévre. V. évfolyam, 134 lap, Debreczen, 1906.

Az Évkönyv, az előző évfolyamok szokása szerint, először az egyesület tisztikarának, választmányának és tagjainak névsorát közli. Van az egyesületnek 10 tiszteletbeli, 23 alapító, 31 pártoló, 418 rendes, összesen 482 tagja, a kik *Dóczi Imre* elnök, *S. Szabó József* főjegyző, *dr. Gulyás István* pénztárnok és tíz más igazgatósági tag vezetése alatt intézik az egyesület ügyeit. Azután a Sárospatakon tartott 1906. évi egyesületi közgyűlés krónikáját közli színes leírásban *Benkó Imre*. Ezt követi az egyesület sárospataki közgyűlésének jegyzőkönyve *S. Szabó József* főjegyző tollából. Majd az istentisztelet rendje következik, *Novák Lajos* magasan szárnyaló szép imádságával.

Dóczi Imre ezután közölt tartalmas elnöki megnyitó beszédében először a sárospataki főiskolának, majd a Bocskay-ünnepélyeknek szentelt néhány tartalmas és meleg visszaemlékező szót, hogy aztán a jelen tanügyi viszonyokra vessen egy pillantást. Hibáztatja a Társadalomtudományi Társaság részéről a világpolgárság szellemében az iskola ellen reformálás jelszava alatt intézett támadásokat, a melyek ellen védekezni kell. De a védekezés „nem iskolai reformmal, hanem tanítói és nevelői eljárással“ akkor eszközölhető, ha „minél több életre szóló tartalmat viszünk be tanításunkba, ha a túlterhelést igyekszünk tanítási módszerünkkel elenyésztetni s ha mindenekfelett az iskolai zsúfoltság megszüntetésével, a tanulói létszám leszállításával lehetővé válik, hogy nevelői eljárásunkat az egyéni nevelés színvonaláig mélyítsük.“ Sürgeti

az erkölcsi nevelés fokozását, mert az iskolát nagy baj fenyegeti a társadalom részéről „a könnyű és meglazult erkölcsi felfogásnak az iskolába való behatolása által“. Végül elismeréssel üdvözli „a gyakorlati tanárképzés berendezését“ a közoktatási kormány által, ellenben annál kétesebb értékű reformnak tartja a megújított „érettségi vizsgálati utasítás“-t, mely a görög és német nyelvnek kiküszöbölése által a tudományos nyugoti műveltség forrásaitól elfogja zárni és tartalmilag szegényebbé teszi közoktatásunkat. Az egyesület működéséről előterjesztett főjegyzői jelentésben S. Szabó József nagyon helyesen száll sikra az ellen „a szomorúan meggyengült egyházas tudat és érzés ellen, a melylyel *egynémely* református tanár a mi legnagyobb erősségünknek, autonómiánknek elvetésével magát az állami mindenhatóság karjaiba igyekszik dobni“. És viszont nagyon bölcsen emeli ki az egyháznak is azt a feladatát, hogy „tőle telhetőleg igyekezzenek a tanárságot minél szorosabban kapcsolni az egyház testéhez, minél nagyobb teret adni neki a közegyház munkájában s minél jobban lekötni kedvét és erejét az iskolán kívül is az egyház építésében“.

Az egyesület irodalmi tevékenységének kimagasló mozzanata a „Református Iskolatörténeti Adattár“ I-ső kötetének megindítása. Az Adattár első kötete vaskos regeszta-kötet, a melyet több derék munkatárs közreműködésével *Thúry Etele*, pápai theologiai tanár szerkesztett több mint 25 iv terjedelemben. Tankönyvkiadói munkásságát az I-ső osztály számára a dr. *Gulyás István* és dr. *Mitrovics Gyula* által készített „Magyar olvasókönyv“ kiadása, továbbá a VIII. osztály számára készítendő „Oknyomozó magyar történelem“ jelzi, a melynek megírásával *Kiss Lajos* egyesületi tagot bízták meg. Az egyesület tankönyveinek kiadására nézve a debreczeni Hegedüs és Sándor céggel olyan szerződést kötöttek, hogy a kiadó cég a szellemi és anyagi előállítás minden költségeit fedezi s e mellett jelentékeny haszonrészesedést is juttat az egyesületnek. Erkölcsi pártfogásába vette az egyesület a prot. ifjúsági lap eszméjét, a melyet „Zászlónk“ czim alatt dr. *Rácz Kálmán* magánvállalatként meg is indított. Tervezi az egyesület egy *tanügyi folyóirat* megindítását is. Előbbvitte a lefolyt esztendőben az *énektantervi utasítás* és az ezt követő énekelméleti és énekgyakorló könyv ügyét is. Ezt fogja követni a *vallástanítási tantervhez* készítendő utasítás. Mozgatta az egyesület a *vasúti kedvezményeknek* és a *fizetések állami kiegészítésének* ügyét is. Szóval van az egyesületben mozgás, előretörésvés, élet.

A tartalmas Évkönyv további részében három felolvasás,

a Függelékében társulati ügyek olvashatók. *Sinka* Sándor „a tanár egyénisége és a tantervi utasítások” czímen értékes módszertani megjegyzéseket közöl; *Radácsi* György a „Régi pataki diákélet”-ről fest egyéni vonásokkal élénkített színes képet; *Marton* Sándor „Középiskolai reformtörekvések” cím alatt jól átgondolt s komoly érvekkel száll sikra a Társadalomtudományi Társaság által „minden történelmi érzék híján” és nagy felületességgel megindított radikális iskolai reform ellen, a mely „naponként két órai tanítás mellett, némi határozatlan természettudományi és szociológiai ismerkedéssel, egy kis nyelvyakorlattal, felületes irodalmi tájékozódással s alsófokú matematikai műveletekkel eltöltve, fogja képezni a jövő kor művelt embereit”. A Függelékben közölt társulati ügyek közül figyelemre méltó a Kálvin-pályázat, melynek tétele ez: „Kálvin nézetei és munkássága a nevelés és tanítás terén”. A jónak ítélt pályaművet az egyesület ívenként 100 koronával jutalmazza és saját tulajdonaként kinyomatja. A pályaművet 1908 október 1-ig az egyesület elnökéhez Debreczenbe kell beküldeni.

A csinos kiállítású füzetet, mint értékes dolgozatok foglalatát, elismeréssel üdvözljük, a benne uralkodó szellemet és törekvést nagyra becsüljük, a tanáregyesület derék munkásságát a művelt református közönség pártoló jóindulatába melegen ajánljuk. Az ily nemes czélokra öntudatosan törekvő egyesület nagyon megérdemli, hogy művelt hitfeleink erélyesen támogassák.

—s—s.

Benkő István: Agenda, azaz szertartási beszédek és imák, a magyarországi református keresztyén egyház rendtartásai szerint. Budapest, 1906, Kókai Lajos könyvkereskedése, 284 lap, ára fekete vászonkötésben 5 korona.

A liturgia egységesítésére irányuló törekvésnek első érett gyümölcse *Benkő* István rákospalotai lelkésznek kézalatti ágendája. Könyve beosztásánál, mint az előszóban írja, szerző lehetőleg alkalmazkodott a zsinat által (1905. évi zsin. jegyzőkönyv 890. pont) határozattá emelt „Istentiszteleti Rendtartás”-hoz; de némileg el is tért attól. Nevezetesen, szerző is az 1. szakaszban a sacramentumok kiszolgáltatására; a 2. szakaszban a megáldásra és beiktatásra és a 3. szakaszban az egyéb megáldási cselekményekre vonatkozó szertartási beszédeket és imádságokat közli. Ennyiben alkalmazkodik a hivatalos liturgiához vagy istentiszteleti Rendtartáshoz. De az egyes szakaszok körében, a gyakorlati szükségnek megfele-

lően, vett fel még némely dolgokat, a melyeket a Rendtartás nem említ, pl. a konfirmáció sorrendjét gazdagabbá és változatosabbá teszi, egyházkelési liturgiát is állít be, mit a hivatalos Rendtartás nem ismer, de a mit a szülésen átesett anyák hálás érzelme lélektanilag és az egyháziasság szempontja kellően indokol.

Az istentiszteleti Rendtartás nyújtotta vázat hússal és vérrel az ágendairó tölti meg, a mely munkában az egyes istentiszteleti cselekményekről való felfogása az irányadó. Ez az agenda elvi alapja és éltető lelke. Benkő a maga elvi álláspontját az egyes liturgiális cselekmények szerint következőleg körvonalozza.

A *kereszttség*, melynek elnevezésével sehogy sincs a szerző megelégedve, de kénytelenségből mégis megtartja, lényegileg teljes elkötelezettség az Atya, Fiú, Szentlélek ismeretére, tiszteletére és szolgálatára. Ennélfogva a sokat vitatott „nevébe“, „nevére“ és „nevében“ kifejezések között a „nevébe“ kifejezést tartja egyedül helyesnek; mert Krisztus az Atya, Fiú, Szentlélek *nevébe* és nem a vízbe való bemerítést rendelte tanítványainak s mert itt a *név a lényt, a lényegét* jelenti, a miért a baptizálás vagy a *keresztelés*, a maga eredeti értelme szerint, *hit által az Isten szellemi közösségébe való bevétel vagy bemerítés*; az ő újszövetségébe vagy Krisztus egyházába történő beavatás, a mit a vízbemerítés vagy a vízzel leöntés csak jelképez.

Az *úrvacsorát* Benkő a Rendtartás követelte hat helyett csak négy alkalommal, úgymint karácsonykor, husvétkor, pünköstkor és a reformáció ünnepein osztaná ki; a böjti úrvacsorázás, mint pogány-pápistas maradvány, törlendő; az újkenyéri és újbori, mint nem údvtörténeti, hanem hálaadási alkalom, összeköthető volna a reformáció ünnepével. Az úrvacsora szertartásába, Benkő szerint, a bűnbánó imádság után a három *hitvalló kérdés* feltevése és a gyülekezetnek azokra *hallhatólag* adott felelete okvetlenül behozandó; mert a gyülekezet ez által nyilvánítja hitét, fogadástételét s *hitvallástétel nélkül a bűnbocsánat hirdetésének nincs helye és értelme*.

Érdekes és sok tekintetben indokolt Benkőnek az a sürgetése, hogy a templomi ágendázás, az imák kivételével, nem olvasva, hanem mindig könyv nélkül végeztessék. Sürgeti továbbá a *konfirmáció* szertartásának lehető ünnepélyessé, meghatóvá és emlékezetessé tételét; gazdagítani a szertartást és rövidíteni a növendékekhez intézett beszédet. Javasolja továbbá az *egyházkelő anyák* megáldási cselekményét. Követeli a *temetési szertartás* egyszerűsítését és mindenkire nézve

egyenlővé tételét; a predikációs temetés feltétlen elhagyását; a gyászbeszédnek (orációk) rövid előbeszéddé összevonását, úgy hogy a *temetési szertartás*, mindenki felett egyformán, *csak bevezető beszédből és imádságból álljon*. E végből szükséges volna egy temetési agenda készítése.

A mondottakból látnivaló, hogy Benkő Ágendája sok tekintetben reform-Ágenda, mely a liturgiális cselekményeknek végzésében figyelemre és megszivlelésre méltó javításokat javasol, sőt tényleg érvényesít is, a mint ez az egyes liturgiális beszédekből nyilván kitűnik. Liturgiai javításait mi is helyeseknek és célszerűeknek találjuk, mert evangéliumi eszmék felújítását és érvényesítését látjuk bennök. Az egyháznak pedig csak javára, belső erősödésére, krisztusi szelleme fokozására szolgál, ha akár tanban, akár szertartásban közelebb jut az evangéliumi erőforrásokhoz. Az ilyen evangéliumi reformot csak elismeréssel és helyesléssel üdvözölhetjük a református keresztyén egyházban.

Magok a szertartási beszédek, kivéve Kálvinnak egy úrvacsorai magyarázatát, mind a szerző eredeti beszédei, melyeket különböző alkalmakkor írt és mondott el. Írásukban az Isten igéje volt a szerző legfőbb kútforrása, az Igét akarja dolgozatai közrebocsátásával is hirdetni, hogy ez által is erősítse a hitet és építse a lelkekben az Isten országát. Keresetlen, érthető és építő kívánt lenni. Külső alakjukat eltekintve, egyik-másik beszéd tán hosszúnak tetszik, de csak ott, a hol a gyülekezet elszokott a lelki tápláléktól. Egyébiránt a hosszúságon lehet rövidíteni.

Igy mutatja be s így jellemzi maga a szerző az Ágenda beszédeit és imáit. S ezt az önjellemzést a bíráló ész és szív is igaznak, találónak tartja. Benkő „keresetlen, érthető és építő“ mind az igehirdetésben, mind az imádkozásban. A nagyhangú frázisokat, a színes képeket, a virágos szólamokat szintűgy nem kedveli, mint a száraz okoskodásokat és az elvont elmélkedéseket. Egyszerűen és értelmesen tanít, oktat és épít beszédben és imádságban. Ez a keresetlenség, ez a puritán egyszerűség, ez a józan értelmesség az ereje, de ez a gyengéje is a Benkő Ágendájának. Ereje, mert okosan tanít, helyesen oktat s bizonyos tekintetben épít is az egyszerűség értelmességével és világosságával. Beszédei okos keresztyén tanítások, imádságai helyes keresztyén könyörgések. De ez az Ágenda gyengéje is, mert kissé száraz értelmessége és puritán egyszerűsége annyira természetévé válik, hogy felmelegíteni, felemelni, hangulatba hozni, megindítani nem akar és nem is tud. Már pedig az emberi lélek a tem-

plomban az okulás mellett egyrészt emelkedni, buzogni, hevülni, szárnyalni és felmagasztosulni is kíván; másrészt a megalázkodás, a töredelem, a bűnbánat erőteljesebb, megrázó, megindító, szivbe vágó érzésétől és indulataitól sem idegenkedik. Azt a magasságot és ezt a mélységet, az erőnek a súlyosságát és az érzésnek a színességét — én legalább — sajnosan nélkülözöm a Benkő Ágendáinak a beszédeiben, de különösen az imádságaiban.

Am e magasabb igényektől eltekintve, Benkő Ágendája nagyon jóra való, változatos tartalmú, derék munka, mely méltó arra, hogy lelkészeink megszerezzék, tanulmányozzák és kivált csekélyebb igényű gyülekezetekben használják. Kiállítása csinos, nyomása tiszta, kötése célszerű, ára elég jutányos.

F.

Radácsi György: Emlékjelek, bizonyságok. Összegyűjtött dolgozatok. I. kötet. Sárospatak. Nyomtatta Radil Károly a ref. főiskola betűivel. 1906. 399 lap. Ára 5 korona.

Rajongó tisztelettel vagyok a sárospataki főiskola, az általam már régebben „magyar Göttingának nevezett ősi ev. ref. alma mater iránt. Ragyogó betűkkel írta be nevét Kopácsiék, Commeniusék és Pósháziék óta föl Erdélyi Jánosig a magyar irodalom s a hazai protestantismus történetének főlemelő eseményekben oly gazdag lapjaira. A debreczenit kivéve alig is van oly hazai főiskola, a melynek oly nagy híre és multja volna, mint a sárospatakinak. A nagyenyedi, pápai és eperjesi csak utána következik.

Erről a főiskoláról méltó „emlékjeleket és bizonyságokat“ adott ki Radácsi „nebány szerető jóbarátja és hálás tanítványa többszörös kívánságára“ a közelmúlt időből. „Gyűjteményes holminak“ nevezi az általa éveken át szerkesztett „Sárospataki Lapokban“ megjelent, „az idő, a szükség és a szíve sugallta dolgozatait“, a melyekről nemrég irt magánlevelében — s ez a magyar prot. író sorsa — azt írja, hogy „a sok szép elismerés mellett is gyönyörűségesen rá fog fizetni“, de oda teszi, „de a hitünket nem veszítettük el. Bízva bizunk!“ Ne is veszítse el „küzdelmes, de emellett is sok boldogsággal folyó életében“ továbbra sem. Ő tőle tanultam és saját magamon tapasztalom, hogy „azért vagyunk theológusok, hogy hitünk legyen“. E műve is bepillantani enged írója lelkébe, szívébe!

Előszavában megmagyarázza műve czimét ekképen: „Emlékjelek és Bizonyságok“ ezek; visszhangjai a gyásznak

és örömnék, a mikkel egyszer-másszor az istenség szabados tetszése közegyházunkat, Tiszáninneri Egyházkertületünket és ebben sárospataki főiskolánkat meglátogatta, illetőleg megajándékozta. Adalékok ezek mindkettőnek történetéhez; könny-cseppek, szívbeli sóhajtások, czipruságak, köztük itt-ott egy-egy kerekre font koszorú, a hű tanítvány, a jó barát, a szerető kartárs, az igazi nagyokat hódolattal tisztelő ember lelkének elszakgatott darabjai s a munkába állított szőlőműves verejték-gyöngyei“.

Milyen találóan van ott jellemezve az „Emlékjelek“ között p. o. egy-egy Török Pál és Nagy Péter, a két nagy ref. püspök, Vay Miklós az okos főgondnok és politikus, a tragikus végű Czelder Márton, a rendkívül hatásos liberális theologus Ballagi Mór, vagy a régebbiek közül Commenius Ámos János a maga korszakalkotó paedagogiájával és áldásos pataki szereplésével stb. Egy külföldi nagy férfinak is jutott hely s ez Gusztáv Adolf, a nagy lützeni prot. hős, ki ma Lutherrel egyetemben a Janssen-féle ultramontán történetírásnak, jobban: hamisításnak egyik legkedveltebb alakja. Jellemzései találók, megkapók, s a kényesebb kérdéseknél is nagyon találóak. Olykor a sorok között olvassuk ki az írónak egy-egy nagy férfúra vonatkozó érzelmeit. De különösen elemében van a patakiakról adott jellemzésében. P. o. a jóságos Emódy Dániel, a jogtudós (kár, hogy Orbán hiányzik) Hege-düs László, a főgondnok, a mélységes tudományú Heisler József, a német tudós életet élt Warga Lajos, ez a legnagyobb egyháztörténetírónk, vagy szegény Mitrovics Gyulánknak élte alkonyán csalódott alakja szinte megelevenednek s valódi élet- és jellemképükben jelennek meg előttünk. Olvastuk már őket annak idején a Sárospataki Lapokban s mégis oly szívesen olvassuk meg őket így egymás mellett és egymás után újból. Csakugyan eszméltető és építő emlékjelek ezek a magyar haza és maig is vergődő prot. egyházunk hűségesebb szolgálóiában.

A „Bizonyosságok“ sorában több rendbeli beszéd található, a miket a szerző különféle alkalommal és minőségében tartott. Azok is a pataki főiskolának, ennek a maig is jellegzetes ősi alma materünknek egy-egy legújabb épületkövét jelzik, a melylyel a szerzőnek nagyhatású tanári és írói egyénisége elválaszthatatlanul össze van nőve. Ilyen egy lelkész-avatási (és nem „szentelési“) beszéd „lelkitanítói működésünk sikerének akadályairól“, az ő régebbi akad. székfoglaló, több tanévet megnyitó beszéde, Gusztáv Adolfról szül. 300 éves fordulóján tartott ünnepi beszéde, egy reformációi beszéde s

két hazafias beszéde márcz. 15-ikén s „a királyi tiz szobor öröme“ stb. Erős prot. és öntudatos hazafias érzés szól ezeknek minden egyes gondolatából. Azért mindegyikük oly meleg és közvetlen, hogy szinte hallani véljük a szónok magvas fejtegetéseit.

Ajánljuk e rendkívül tartalmas és tanulságos „emlékjeleket és bizonyságokat“ prot. olvasóközönségünk, de főleg lelkészeink és theologusaink szives figyelmébe. Szégyenünk volna, ha azokra a szerzőnek „rá kellene fizetnie“. Sőt inkább várjuk a továbbiak megjelenését is. Ugy legyen!

Sz. M.

Berzeviczy Albert: Régi emlékek. 1853—1870. Budapest (Révai testvérek). 1907. 314 lap. Ára 6, diszkötésben 8 korona.

Berzeviczynek, az írónak remek alkotása e mű, mely az Akadémia illusztris elnökéhez illően, méltán csatlakozik az érdemük szerint feltűnést keltett „Itália“-hoz s a tartalmas „Beszédék és tanulmányok“-hoz. Ragyogó tollal és rendkívül tanulságos és vonzó előadásban ismerteti a „forradalom“ utáni s az ébredező alkotmányos korszakbeli országos és sáros vármegyei állapotokat. Mindjárt a bevezetésben helyesen utal arra, hogy a magyar szellemű gentry-családoknak, s ilyen volt az övé is, a képe igazi nemzeti psychénk megismerése szempontjából is igen tanulságos. Kár, hogy e gentry ma már a múlté. Minden sorát, minden jellemzését meleg vallásos és hazafias érzés hatja át. Nekünk protestánsoknak is szép emléket emel az eperjesi collegium hazafias törekvéseinek s a pátens idejében Zsedényi Ede tiszaker. felügyelő és Máday Károly superintendens jellemének és országos szereplésének megrajzolásában. Kedves és megkapó korképek pl.: „A forradalom emlékezete“, „És Magyarország újra csendes“, „A mi kis világunk“ (a Berzeviczy- és a rokon-családok), „Ébredés“, „Próbakő“ stb. fejezetek. Különösen a családi kör jellemzésében felülmulhatatlan. Anyja szeretetének határtalansága, atyjának nemes idealismusa és nővéreinek családias érzülete, magasztos emlékképek Berzeviczy művében. A könyvet az is tanulságossá teszi, hogy az országos események igen ügyesen össze vannak kapcsolva a sárosi eseményekkel és szereplő egyéniségekkel. Nem egy sárosi gentry tündöklő példája a hazafiságnak, mi mellett iskoláztatásáról (Kisszeben, Lócse, Pest) szólva nem feledkezik meg derék prot. nevelőjéről, Strauch Béláról, a későbbi kisszebeni, majd

felkai ev. lelkésről sem. De legerősebb és legmaradandóbb a családi kör és azok alakjainak jellemzésében. A két sírkő emléke pl. a könyvnek legmegkapóbb szakasza. Így korán elhunyt Rózsi nővéréhez való viszonyát a következő szép jellemzés fejezi ki: „Egynéhányszor meg akartam kísérleni ifjan elhalt nővérem alakját, lényét leírni; méltó volna rá valóban, hiszen a míg a kór hervasztani nem kezdte, ritka szépnek ismerte el mindenki s élénk szellemének és derült kedélyének szeretetreméltósága mondhatni ellenállhatatlan volt. Egykori nevelőnk (Strauch), mikor megöregedett, egy érzelemteljes levelében megemlékezvén Berzeviczén töltött éveire, azt írta róla: „És ott volt Az, a kit, mint valóságos angyalt, a mennyország megirigyelt a földtől, boldogsága tetőpontjáról korán szólítván el őt a földi élet gyarlóságaiából a szellemek tökélyvilágába. . . .“ És én érzem, hogy nem tudom őt leírni, hogy minden szó, melyet alakja festésére akarok fordítani, csak megbántása, megcsonkítása annak a képnek, a mely lelkemben él. Az ő emléke is egyike azoknak, a melyek e lapok teleírása után is leiratlanok fognak maradni. Mert vannak emlékek, érzelmek, a melyeket nem lehet egy szívből a másikba átültetni; mélyen gyökereznek minden szálukkal szívünkben, benne nőttek fel, csak benne élnek és virulnak és vele fognak meghalni.“ — Az igazi testvéri szeretetnek s a mélységes keresztyén gyásznak magasztos emléke és valódi apotheozisa e jellemzés.

Sz. M.

Obál Béla: Franz Rákóczi II. und sein Freiheitskampf im Lichte der ungarischen Geschichte. Eine Gedenkrede. Halle a/S. (Wischan & Burkhardt) 1907. 27 lap. Ára ?

Obál Béla, volt eperjesi theologus, mint a hallei magyar egyelet elnöke tartotta ezt az emlékbeszédet a halle-wittenbergi egyetem tanárai és hallgatói előtt a Thököly—Rákóczi-ünnepélyek lefolyása alkalmából. A „Hallesche Zeitung“ a mult évben durva támadást intézett Rákócziék ellen, a melyben „németellenes forradalmi eszmékkal“, „politikai rebellis eljárással“, sőt „török inváziókkal“ vádolta őket, mely támadásról a Budapesti Hirlap is megemlékezett. De a hallei magyar egyelet nem tágitott, az ünnepélyt megtartotta ezzel a jó német-séggel és erős hazafias és prot. érzülettel megírott tartalmas emlékbeszéddel. Különösen gazdag a beszéd azokban a német vonatkozásokban, a melyek a hagyományos osztrák elnyomás következtében Magyarország és Németország között szük-

ségesekké váltak a magyar ifjak külföldi tanulmányozásától kezdve föl egészen Bethlennek és Rákóczinak politikai szerepléséig. Az emlékbeszéd Szilágyi és Acsádi forrásművei nyomán készült s igen kedves és tanulságos olvasmány. A beszéd végén Vörösmarty Szózatának lelkes Kertbeny fordítása olvasható.

Sz. M.

Hajdu Lajos: Az élet igazi megszentelése. Nyolcz egyházi beszéd a Miatyánk alapján, dr. Latrille kolmári lelkész nyomán átdolgozva. 60 lap, Nagybánya, 1906, az Igehirdető kiadása. Ára ?.

Az első beszéd tárgya a megszólítás: Miatyánk, ki vagy a mennyekben. A második beszéd az első kérésről elmélkedik: Szenteltessék meg a te neved. A harmadik beszéd a második kérést fejtegeti: Jöjjön el a te országod. A negyedik beszéd a harmadik kérést magyarázza: Legyen meg a te akaratod. Az ötödik beszéd a negyedik kérést tárgyalja: A mi mindennapi kenyerünket add meg nékünk ma. A hatodik beszéd az ötödik kérésről irt elmélkedés: Bocsásd meg a mi vétkeinket. A hetedik beszéd a hatodik és hetedik kérés kifejtése: Ne vigy minket kísértetbe, de szabadíts meg a gonosztól. A nyolczadik beszéd a befejezés magyarázata: Tiéd az ország, a hatalom és a dicsőség. — A beszédek mind tartalmilag, mind szerkezet és nyelv tekintetében, nagyon értékesek. Tiszta evangéliumi igazságokat hirdetnek csinos formában és zamatos magyar nyelven. Tartalmas és formás, építő erejű és igazi evangéliumi beszédek, magvas keresztyén tanítások. Igemagyarázatuk értelmes, közlésmódjuk lendületes. Van bennök iz, szín és erő. Nagyon érdemes ez a kis füzet, hogy minél szélesebb körben elterjedjen, mert több építő erő és evangéliumi iz van benne, mint akárhány vaskos predikációs könyvben. Az átdolgozás izléses, magyaros és egy szemernyt sem érzik a füzetben, hogy idegenből ültette át derék szerzője.

b) Külföldi irodalom.

Frank G.: Die Theologie des XIX. Jahrhunderts. Aus dem Nachlasse herausgegeben und mit einem Lebensabriss des Verfassers versehen von Prof. Dr. Georg Loesche. Leipzig (Breitkopf & Härtel) 1905. 572 lap. Ára 12 márka.

Mindnyájunk elismerésére méltó munkát végzett Loesche, bécsi kartársunk, a midőn elődje Frank művét kiadta. Nagy művének, a prot. theologia történetének IV-ik és lefejező kötetét nyerte ezzel újabb theol. irodalmunk. Méltó helyet foglal el e nemben Gass, Schweizer, Dorner, Landerer, az erlangeni Frank és Seeberg hason- tárgyú művei között. Az egész legújabb német prot. theologia képét tárja föl előttünk tárgyilagosan és vonzó előadásban. Loesche colle- gánk pedig dicséretes munkát végzett a mű elején a szerző élet- és jellemképeinek, széleskörű irodalmi munkásságának s a négy kötetes mű tárgymutatójának gondos elkészítésével. A mű I. kötete 1862., II-ika 1865. s III-ika 1875-ben jelent meg, s tananyagát 1817-ig tárgyalva méltó kiegészítője Dorner, ma már nagyon ritka hason- tárgyú művének.

A Loesche által kiadott s 1817 óta szóló IV-ik kötet olvasásá- nál a „jénai theologia“ üde légkörében, s főleg Hase, a klasszikus prot. egyháztörténetíró s „a theologusok Goethéje“ közvetlen közelében találjuk magunkat. Mindkettőnek élete végéig lelkes híve és rajongó követője volt Frank. Az a theologia ez, mely Pfeiderer találó szép szava szerint „büszke arra, hogy valóban protestáns és igazi liberális tudomány a nélkül, hogy protestantizmusa radikálizmussá s liberalizmusa történetellenes kegyetlenségé fajult volna.“ Frank műve, főleg annak a XIX-ik század prot. theológiáját tárgyaló IV-ik köteté minden ízében, szellem, felfogás és előadás tekinté- ben egyaránt, Hase elegáns egyháztörténetírói modorában van tartva, s a melynek jellemző sajátsága Luther reformátori és Herder huma-

nista törekvéseinek benső elvi összegyeztetése, az egyházas s a szabad tudományos szempontok kibékítése. Hasehoz hasonlóan Frank is humanista, idealista és tudós volt Erasmus értelmében. Méltán mondja róla Loesche, hogy ez az igazi nagy német tudós a bécsi theol. fakultáson „abiit, non obiit“. Maradandó nyomok jelzik theol. tudományos és gyakorlati egyházi munkásságát az osztrák protestantizmus életében. Művében nem a vezető theologusok élet- és jellemképei, hanem inkább a főbb theol. problémák s azok lehető megoldásának kísérletei érdeklik őt közelebbről.

Frank műve a XIX-ik század theológiáját jellemző rövid bevezetés után öt nagy fejezetre osztja rengeteg nagy tananyagát. Az I. czíme: „bölcselet és spekulatív theologia“ (Hegel, Strauss, Renan, Herbart, pantheismus, spekulatív pantheismus); a II-ik tárgya: „Schleiermacher és a közvetítő theologia“ (Schleiermacher, Neander, közvetítő theologia, Rothe, sváb bibliai irány); a III-ik „a liberális theologusokat és államférfiakat“ ismerteti: a IV-ik bemutatja „a theosophiát és az orthodoxyát“ (Schelling, Baader, ó-lutherizmus, Harms, Olshausen, Tholmk, Hengstenberg, új- és hyperlutherizmus, ref. konfesszionalizmus); végül az V. fejezet „a régi es az új küzdelem“ czímmel behatóan ismerteti a romantikát, a mysticismust és pietismust, a világosság barátait s az „ifjú Németországot“. A vezető theologusok jellemzésében a kortársak ítéleteit követi. A fősúlyt természetesen a rendszeres theológiára fekteti. Egy gondosan készített név- és tárgymutató jelentékenyen könnyíti a testes kötet használatát.

Az I. és a XVI-ik mellett a XIX-ik század a keresztyénség egyik legtermékenyebb százada, mely a maga kezdeteivel Schleiermacher örökbecsű vallásos „beszédeinek“ megjelenési évére, 1799-re megy vissza. Tudományos theol. tekintetben ezzel egyetlen keresztyén század sem mérkőzhetik. Már a rationalismus óta a tudományos szellemi élet összes ágaival került érintkezésbe s azok befolyása alatt fejtette ki óriási tárgyi gazdagságát. Örökségével, a rationalismussal szemben a positiv bibliai és egyházi keresztyénség életelevení felfogása a jellemző sajátysága. E prot. theologia reformátora Schleiermacher, „ez a ritka kegyelt ember, vallásos lángelme és eredeti gondolkodó egy személyben“, ki ugyanolyan állást foglalt el az újabb theológiával, mint Kant az újabb bölcselettel szemben. Theológiájának egyénies jellege abban a törekvésében jutott kifejezésre, hogy „a vallás határozza meg a dogmát és nem megfordítva“. Összefoglalta a korabeli rationalismus és supranaturalismus theológiájának igaz gondolatlemeit a keresztyénség subjektív és objektív értelmezésével, s ennyiben megoldotta az újabb theológiában azt a feladatot, a melyre már töredékes alakban Lessing és Herder is törekedett.

Az újabb theologia hármasság tipusa Schleiermacher, az orthodoxia és Hegel, a kinek befolyása Baur a kritikus, Rothe az ethikus és Hase, az egyháztörténetírás geniális mestere felfogásán egyaránt érezhető. E férfiak érdeme, hogy a prot. tudományos theologia még a természettudománnyal szemben is, újból visszahódította korábbi jelentőségét. Irodalmával úgy intenzitás, mint estenzitás tekintetében egyetlen tudományszaknak vagy ágának irodalma sem hasonlítható össze. Megtanultuk azt az újabb theológiából, hogy a keresztyénség sohasem járhat együtt a barbársággal vagy a tudomány a hitetlenséggel. Sőt inkább a protestantizmus lényegileg rokon a tudománnyal. A keresztyénség a gondviselő „Isten nagyhatalmi tényének“ bizonyult az egyesek s népek és nemzetek életében, s a szellem számos fölemelő példáiban, az istenfélelem magasztos emlékeiben s az égnek meredő dómok műépítészeti remekeiben túlélte az idők századait és viharait, s van remény arra, hogy mint az igazság legfőbb s közvetlenül bizonyos alakja a jövőben is felfogja tární fenkölt tanítóiban a maga mélységeit s föllelkesült prófétáiban hirdetni fogja annak dicsőségét.

Ilyen magasztos érzelmekkel eltelve követtük Frank tanulságos művét fejezetről-fejezetre, a melylyel ércznél tartósabb emléket emelt írói egyéniségének s a német prot. theol. tudománynak. Élet- és jellemképei s a különböző theol. irányzatokról adott rövid és találó jellemzése, nem különben tárgyilagos szabadelvű felfogása a részletekben a könyvnek maradandó értéket kölcsönöznek. Egy monumentális prot. theol. mű nyert ezzel méltó befejezést. Tárgyi tévedése, hogy de Lagardet, Bauer Brunot és Fechnert, a bölcselet a spekulatív philosophusok helyett a lipcsei pietisták követőihez sorozza.

Sz. M.

Reicke E.: Der Gelehrte in der deutschen Vergangenheit. Mit 130 Abbildungen und Beilagen nach den Originalen aus dem XV—XVIII. Jahrhundert. Leipzig (Diederichs) 1906. 144 lap. Ára 4 márka.

Van Németországban egy művelődéstörténeti irodalmi vállalat, a melynek tudós kiadója Steinhausen György. E vállalatnak eddig megjelent s bőven illusztrált köteteiből, a melyek a művelődés összes ágait felölelik tavaly „az evang. papról“ szólót ismertettük. Most Reicke tollából „a tudóst“ óhajtjuk bemutatni, a kinek Németországban is, s ott talán különösen, nagy része van a művelődés fejlesztésében és terjesztésében.

Sorra egymásután találó jellemzésekben mutatja be az egyes fejezetekben a tudóst, mint szerzetest, a tudóst a középkori scholas-

tikában s az azt követő humanizmusban, továbbá a tudóst a reformatióban s az orthodox theologia korszakában s végül a tudóst a 30 éves háború után föl a XIX. század elejéig, a midőn az eddigi félszepségek teljes levetkezésével a tudományt művelő, fejlesztő és terjesztő, komoly és alapvető tudósnak mai típusa fejlődött ki.

Ulphilas, az ismert nevű góth bibliafordító volt az első germán tudós. A későbbi germán tudományos műveltség megállapítói és terjesztői Nagy Károly alatt az ir és angolszász szerzetesek voltak. Nagy Károly udvara és az ő akadémiaja volt a tudósok gyűlhelye. Az udvar és a szerzetesi iskolák voltak a tudományos műveltség terjesztői. A tudós szerzetes a középkori tudós típusa, a kinek. tiszte a régi kéziratok másolásában, a pogány classikusok terjesztésében s a krónika-szerű történetírásban állott. A régebbi középkornak irodalmi kulturája a Hohanstaufok alatt érte el tetőpontját. A népeletnek mi sem jutott ki e kulturából.

Más az élet- és jellemképe a középkori tudósnak a scholastika idejében. A középkorban a francia és olasz egyetemek, majd később a németek voltak a tudományos műveltség terjesztői. Itt részletesen írja le a szerző a középkori német egyetemek szervezetét, tudományos életét, akadémiai fokozatait, az egyes facultásokat, a vizsgarendszert s a tanári jövedelmet. A latin volt a tudományos nyelv s Aristoteles a forma mestere. A középkori bölcsesség kezdete és vége Aristoteles volt, s a tapasztalati tények helyét a logikai fogalmak foglalták el. S mint a philosophiában Aristoteles, úgy az orvosi tudományban Hypokrates és Galenus, a jogtudományban a Corpus juris és a decretum s a theologiában a Biblia és Aquianói Tamás dogmatikája volt az uralkodó. A középkori tudós túlnyomóan speculativ jellegű volt, azaz hiányzott nála, Döllinger találó szavai szerint, a „historiai szem és tapasztalati érzék“. Nem csoda, hogy a könyvnyomtatás mesterségének föltalálásával a középkori terméketlen tudós üres hagyományával általános gúny tárgyává lön.

Új tartalmat kölcsönzött a középkori tudósnak a humanizmus, mely a régi klasszikus irodalmi termékek föllevenítésével jobban fejlesztette ki a tudós egyéniségét s megtisztította a tudományt a formális, scholastikus hagyományoktól. De azért a humanista tudós sem törődött a néppel, a melyet Horatius-szal még később is profanum vulgusnak tartottak. Találón van itt e fejezetben jellemezve egy Hutteni Ulrich, Erasmus, Pirckheimer és Paracelsus egyénisége. A kor végén Olaszország felől a természettudomány kezdett terjedni.

Döntőleg hatott a tudomány átalakulására a reformáció, a melynek hősei, Luther és Melancton, már a tudománynak népies jellegét is sejtetik, bár ebben a korban is a tudós és a pap még azonos fogalom. A tudós bíró, ügyvéd, vagy orvos s a többi tudós

hivatási kör csak később fejlődött ki. Még ebben a korban is igen sok a tudósok félszegsége, azok méltatlan mellékfoglalkozása és égbekiáltó szegénysége. Az orthodoxia idejében a scholastikus formalizmus s a sok meddő dogmatikai vitatkozás a túlnyomó.

A 30 éves háború nyomora nem kedvezett a tudománynak. Csak Thomasius idejében szorult le Aristoteles hagyományos tantekintélye s annak helyére a modern humanizmus s a kritika lépett. E téren az első helyet Thomasius vívta ki magának, ki elsőnek tartott német előadásokat a lipcei, majd később a hallei egyetemen. Ideális tudós e korban egy Leibniz, Wolf és Kant. Növelelik a tudományt e korban a tudományos intézetek, társulatok, folyóiratok és utazások. Az egyes apró német fejedelemségek szinte vetekednek egymással tudományegyetemeik fölvirágoztatásában, de azért még ebben a korban is a polyhistoriás állott a szakszerű tudás helyén. A tudósok hagyományos szegénysége, félszegsége, s a tananyag rendezetlen halmaza még ebben a korban is túlnyomó. Így pl. Halléban az 1787-ik évben a hat bölcseleti tanárnak mindössze csak 3950, s az öt theologiai tanárnak csak 1789 tallér volt az évi fizetése, a mi rendkívül nyomasztólag hatott a tudósokra és sok visszaélésre szolgáltatott okot. A sok jellembeli fogyatkozás, a honorariumok s az ajándékok elfogadása körül e kor tudományos világának egyik szégyenlapja. Dicséretes kivételt képeznek a nagy költők mellett a tudósok közül egy Fichte, Schleiermacher, Steffens, Görres és mások, a kiknek tudományos élete azonban már a könyvünk keretén kívül eső XIX. századba tartozik.

A rendkívül tartalmas és tanulságos kultur-historiai mű ismertetésének végére jutottunk s a bő illusztrációk és vonzó előadás csak emelik a mű értékét. Nem ártana, ha valamelyik avatottabb toll a magyar tudós élet- és jellem képét is bemutatná, a kinek hasonlóan nagy része van a magyar nemzeti művelődés ápolásában, fejlesztésében és terjesztésében. E gondolatnak föllevenítése és figyelemre méltatása volt e hézagos ismertetés feladata.

Sz. M.

Richter P.: Bannerträger des Evangeliums in der Heidenwelt. 1. und 2. Band. Stuttgart, 1905. Verlag von J. F. Steinkopf. 220 + 204 lap.

E kétkötetes munkában az evangeliomi külmiszió útrőrinek életrajza olvasható, különös tekintettel a Németországból való misszionáriusokra.

Az első kötetben *Ziegenbalg*, gróf *Zinzendorf*, *Zeisberger*, *Carey*, *Williams*, *Gössner*, *Livingstone* és *Mackay*, a külmiszió ez első rendű hőseit mutatják be a különböző szerzők.

Ziegenbalg az első németországi misszionárius volt Indiában, a tamilok földjén. A hallei pietisták növendéke volt. Minden tekintetben úttörő munkát végzett. Evangéliomot hirdetett, népiskolát alapított, kátét, ábéczéskönyvet, énekeskönyvet és újtestamentomot fordított tamil nyelvre.

Zinzendorf gróf, a herrnhutiak apostoli lelketű alapítója, a külmisszióknak lelkes pártfogója, kinek bámulatos munkássága következtében ezek a gyülekezetek ma is a legnagyobb áldozatot hozzák a hittérítésre.

Zeisberger, az amerikai indiánok között működött hatalmas misszionárius, a kit maga a nép a vörösbőrűek barátjának nevezett, a ki a XVIII. század második felében egész életét e szent hivatásnak szentelte, a ki az északamerikai indiánusok között annyira meggyökerezett az evangéliomi keresztyénséget, hogy egy emberöltő múlva az összes vörösbőrűek keresztyének lettek.

Carey, az angolországi misszió úttörője Bengáliában, Kalkuttában, a ki szintén sikeres hirdetője volt az evangéliomnak, az első keresztyén elemi iskola alapítója, az újtestamentom bengáli nyelvre fordítója, később a Wellesley lord által alapított kalkuttai angol főiskolán az indiai nyelvek és irodalom tanára, a misszió ügyét ezután is egész haláláig hiven szolgálta; templomokat építtetett s lelkész- és tanító-képző intézetet alapított a bennszülöttek számára.

Williams, szintén angol misszionárius, a Csendes-tenger szigeteinek, Tahitinek, Samoának nagyérdemű hittérítője a XIX. század első felében.

Livingstone, a hírneves Afrika-utazó és az orvosi misszió úttörője, szintén méltatásban részesül a külmisszió zászlótartói között.

A külmisszió egyik legnagyobb alakja, *Mackay* Sándor, Uganda hőse és hittérítője fejezi be az első kötetben közölt hittérítő életrajzokat.

A munka második kötetében szintén érdekes és tanulságos életrajzok olvashatók a legújabbkori misszionáriusokról.

A Magy. Prot. Irod. Társ. pénztárába 1906. évi deczember hó 1-től 31-éig befolyt összegek kimutatása.

1. Pártfogó tagok kötelezvényei után 5% kamat: 1906 évre: Erdélyi ev. ref. egyházkerület 100 K, Debreczeni ev. ref. egyházmegye, Veszprémi ev. ref. egyházmegye, Tiszai egyházkerület, Pesti ev. ref. egyházmegye.

2. Alapító tagok kötelezvényei után 5% kamat: 1906-évre: Szakáli ev. ref. egyház, Curgói ev. ref. főgimnázium, Dévaványai ev. ref. egyház, Fogarasi ev. ref. egyház, Rupprecht Taszilo V.-Hodász, Irinyi ev. ref. egyház, Nádudvari ev. ref. egyház, Bácsai ág. h. ev. egyházmegye, Tenkei ev. ref. egyház, Vécsei Oláh Miklós Tokaj, Gyantai ev. ref. egyház, Felső-baranyai ev. ref. egyházmegye, Szemes László Szentjános, Hunyadi ev. ref. egyházmegye, Debreczeni ev. ref. lelkészi kör, dr. Schneller István Kolozsvár, Kún Bertalan Miskolcz, Fehérvárcsurgói ev. ref. egyház, Kalotaszegi ev. ref. egyház, Ugrai ev. ref. egyház (7.50 K), Nagy-Károlyi ev. ref. egyház, Czakó Gyula Mező-Komárom, Marosi ev. ref. egyházmegye, Arany László örökősei Budapest, Alsószabolcs-hajdúvidéki ev. ref. egyházmegye, Jászberényi ev. ref. egyház, Alsó-baranya-bácsai ev. ref. egyházmegye, Alsózempléni ev. ref. egyházmegye. 1904—1906-ra: Sárospataki ak. ifj. könyvtára, Pápai ev. ref. egyház. 1905 és 1906-ra: Küküllői ev. ref. egyházmegye, Szentleányfalvai ev. ref. egyház, Nagyváradi ev. ref. egyház, Mezőgyáni ev. ref. egyház. 1906 és 1907-re: Erdővidéki ev. ref. egyházmegyei papi testület.

3. Rendes tagoktól évi 12 koronával: 1906-ra: dr. Imre József Hódmezővásárhely, Túrkevei ev. ref. egyház, Madarász Imre Karczag, Váncsói ev. ref. egyház, Zöld József Resicza, Resiczai ev. ref. egyház, Peti Lőrincz Bürös, Lőcsei ág. h. ev. egyház, Blatniczky Pál Zólyom, H. Kiss Kálmán Nagy-Kőrös (8 K.) Bodón Barna Gagy-Bátor, Horváth Gábor N.-Kisfalud, Jakab János Bodvalenke, Csik Dániel Miskolcz, Fürjesz Jenő Peteszénye, Halka Sándor Somogy-Szobb, Mágosi Mihály Temesvár, Hollerung Károly Modor, Fazekas Sándor Debreczen, Gecse Géza Gálóc, Kárpáthy Gyula Pozsony, Mód Lénárd Vas-Simonyi, Szalacsi ev. ref. egyház, Bodor István Rimaszombat, Veress Ede Bucs, Furtai ev. ref. egyház, Vendvidéki ág. h. ev. lelk. értekezlet, Szepesi á. h. ev. lelkészegylet, Nyitrai ev. ref. egyház, Tiszaroffi ev. ref. egyház, Ruszkay Gyula Jánosi, Péterfy Sándor Pándorf, Végvári ev. ref. egyház, özv. Tóth Gáborné Szabadszállás, Stark Lajos Sopron, Tiszalöki ev. ref. egyház, Darabos Sándor B.-Szt.-András, Illyés János Atány, Weber Samu Szepes-Béla, Dalvicz Hugó Pozsony, Nagyváradi ev. ref. leánynevelőintézet, Sebeő Gyula Tarczal, Páriczy József Czigánd, Novák Lajos Sárospatak, Brunner János Sopron, dr. Kollarik József Pozsony, Mátészalkai ev. ref. egyház, Molnár Hugó Ujvidék, Soproni főgimn. magyar társ., dr. Székely József Szentmártonkátá, Gyulay Benő Mezőcsát, Bodor Domokos S.-Szt.-György, Antal Károly F.-Görzsöny, Segesváry József K.-Jánosi, Tóth Kálmán Komárom, Breyer Jakab Fertőmegyes, Molnár Lajos Harasztkerék, Mezőtúri ev. ref. főgimnázium, Nagy

Ferencz Budapest, Csürös István Budapest, Budapesti ev. ref. hitoktatói testület, Sziklai Ottó Pozsony, Szathmáry Gábor Érmihályfalva, ifj. Medgyaszay Gy. Vincze B.-Főkajár, Konyári ev. ref. egyház, Eperjesi ág. h. ev. I. egyház, dr. Katona József Miskolcz, id. Medgyaszay Gy. Vincze B.-Főkajár, Saguly János Pitvaros, Kaczián János Budapest, Pozsonymegyei ág. h. ev. egyházmegye, dr. Malatinszky József H.-Szoboszló, Haviár Dániel Szarvas, B. Szabó János Veréb, báró Podmaniczky Géza Kiskartal, Turi Károly Kapoly, Rácz Kálmán Pápa, Simonides János Szécsény, dr. Bartók György Kolozsvár, Bereczk Sándor Szeged. 1907-re: Tóth Sándor Bácsfeketehegy, Hagymássy Károly Paks, Ballagi Géza Budapest, Halászy József Dorogma, Pap Imre Örkény, Dömötör Lajos Bölcse. 1905 és 1906-ra: Veres József Orosháza, Löke Károly Szomád, Szalárdi ev. ref. egyház, Kovácsy Kálmán Rákospalota, id. Draskóczy Lajos H.-M.-Vásárhely, Cseresnyés Jenő Temesvár, Kaposvárvidéki ev. ref. lelk. kör, Márton Jenő Pozsony, Hajduböszörményi ev. ref. egyház, Széles Sándor Nagy-Pal, dr. Eöttevényi Nagy Olivér Eperjes, Radácsy György Sárospatak, dr. Haviár Gyula Szarvas. 1905-re: dr. Benedek János Budapest, Becse Lajos Komárom. 1906 és 1907-re: ifj. Eötvös Károly Dunaszentgyörgy. 1904 és 1905-re: Fábian János Vác.

4. Pártoló tagoktól évi 6 koronával befolyt: 1906-ra: Szabó János Köröstarcsa, Gecsei Péter Fancsal, Varga József Padány, dr. Gergely György Máramarosziget, Gönczi Lajos Székely-Udvarhely, Szabó János H.-M.-Vásárhely, dr. Raffay Ferencz Eperjes, Hajdu János Zsegnye, Vitus Lajos Torda, dr. Kuzy Albert Szolnok, Sedivi László Nyitra, Arany Gusztáv Pacsér, Győrteleki ev. ref. egyház, Nagy Gida Diósjenő, Gulácsi ev. ref. egyház (10 K), Farkas Károly Pókakeresztúr, Jósvai Dénes Szutor, Pataky János Mályinka, Lorántházai ev. ref. egyház, Kádár János Legenye, Zábrák Dénes Sopron, Csabay Pál Alsóbalog, Szontagh Sándor Szepesváralja, Rigó Lajos Bihar, Barla Jenő Kisújszállás, Hutka József Bánócz, Zarándi Bertalan Kisgyőr, Geréb Márton Kolozsvár, Horvát Béla Kerta, Vattay László Rimaszécs, Túrkevei kaszinó. 1905 és 1906-ra: Zatureczky Gyula Barót, Gombai ev. ref. egyház, Csetfalvai ev. ref. egyház (20 K), Móró Elek Ungpinkócz, Idrányi Barna N. Szaláncz, Ujhelyi Miklós Miskolcz, Marokpapi ev. ref. egyház (20 K), Polgár János Meszlen, Kolozsváry Mihály Utrecht, Vadászy Pál Sajó-Szent-Péter, Szabó János Tiszaszentmiklós. 1901 és 1902-re: Lénárt Lajos Kisújfalu. 1906 és 1907-re: Papp József Sopron. 1905-re: Madaras János Vaja, Elek József Bábony. 1904 és 1905-re: ifj. Arany Károly F.-Ireg. 1907-re: Sebesi Ákos Segesvár.

5. Segítő tagoktól évi 5 koronával befolyt: 1906-ra: Lengyel Lajos Nyitra, Kovácsik János Csorvás, Jurányi Gusztáv Franczfeld. 1907-re: Thern László Igló. 1905 és 1906-ra: Szeles Sándorné Nagy Pal, Kolbai Arnold Pozsony.

6. Alapítványi tőkére fizetett: Ugrai ev. ref. egyház 50 K.

7. Előfizetés Szemlére: Horváth Juliska Budapest 2 K.

Összesen befolyt 2617 kor. 50 fill.

Budapest (IV., Deák-tér 4), 1907 január 1.

Bendi Henrik,
társ. pénztárnok.